

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

B.B. USMONOV, A.D. ABDURAXMONOV,
U.A.SALIXODJAEVA

SOTSIAL STATISTIKA

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
oliy o‘quv yurtlarining “5A231401 – Statistika (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)”
mutaxassisligi magistrari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2020

KIRISH

Statistika amaliyotida jamiyat hayotidagi ijtimoiy jarayonlarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarning muayyan ro‘yxati mavjud. Davlat statistikasi aholi turmush tarzining turli jihatlarini haqidagi axborotga ega. Mamlakatimizda olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida aholining turmush darajasi hamda aholining salomatligi yil sayin oshib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga murojaatnomasida O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini yanada rivojlantirish borasida to‘xtalib “Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligi birinchi navbatda ijtimoiy sohadagi islohotlarimiz samarasi bilan chambarchas bog‘liq. Xalqimiz salomatligini mustahkamlash, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, Nogironligi bo‘lgan shaxslar, boquvchisini yo‘qotganlar, yolg‘iz keksalar, umuman, ko‘makka muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, albatta, ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi. Kelgusi yilda tadbirkorlik, biznes uchun yanada qulay muhit yaratish, yangi ish o‘rinlari tashkil etish, aholi daromadlarini ko‘paytirish, pensiya ta‘minotini yaxshilash bo‘yicha ham ko‘p ishlar qilishimiz lozim”¹ deb ta‘kidlab o‘tdilar.

Mamlakatimizda olib borilgan iqtisodiy islohotlar natijasida aholining turmush darajasi hamda aholining salomatligi yil sayin oshib bormoqda.

Mamlakatimizda bu borada hisobotlar bilan bir qatorda katta hajmda tadqiqot ishlari ham olib borilmoqda. Masalan, 2019 -yilda xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish uchun mehnatga munosib haq to‘lash tizimini shakllantirish va aholi real daromadlarini oshirish, eng kam oylik ish haqi miqdorini belgilash tartibini qayta ko‘rib chiqish, soliq va boshqa to‘lovlarning eng kam ish haqi miqdori bilan bog‘liq bo‘lishiga barham berish, eng kam oylik ish haqining 8 barobaridan 10 barobarigacha oshirish kabi ishlar ko‘zda tutilgan.

Bu kabi ishlarni iqtisodiy statistik tomondan hisob-kitob qilish uchun “Ijtimoiy statistika” fani asosiy rol o‘ynaydi.

¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2019 йил учун мўлжалланган энг мухим устувор вазибалар хакидаги Олий Мажлиса Мурожаатномаси. //Халк сўзи, 29.12.2018

«Ijtimoiy statistika»ning predmetini aniqlash, uslubi va ko'rsatkichlar tizimini takomillashtirish, jamiyat rivojlanishining muayyan sharoitlarida aholi turmush tarzini hamda ijtimoiy jarayon va hodisalarni o'rganishga tizimli kompleks yondashishni tashkil qilish, uning «Ijtimoiy-iqtisodiy statistika», tarmoq statistika bo'limlaridagi turli ko'rsatkichlarni bitta tizimga birlashtirish kerak.

«Ijtimoiy statistika» «Ijtimoiy-iqtisodiy statistika»ning uzviy qismi bo'lib, jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy jarayon va hodisalarni statistik yoritish va tahlil qilishga qat'iy ravishda yangicha yondashishni ko'zda tutadi.

Uni mukamal fan sifatida tashkil qilish va oliy o'quv yurtlarida ta'lim berish iqtisodchi va statistika mutaxassislarini tayyorlash sifatini oshirishga ko'maklashadi.

I bob. «IJTIMOIY STATISTIKA»NING PREDMETI, USLUBI VA VAZIFALARI

1.1. Ijtimoiy statistikaning predmeti

«Ijtimoiy statistika» ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lib, «Ijtimoiy-iqtisodiy statistika»ning bir bo'limi hisoblanadi. «Ijtimoiy statistika» ijtimoiy jarayon va hodisalarning yuzaga kelayotgan xususiyatlar, tendensiya va qonuniyatlarini aniqlash maqsadida ularning miqdor darajasini sifat darajasidan ajralmagan holda o'rganadi. U davlat tizimi, iqtisodiy tizim, siyosiy tizim, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasining tarkibi, mehnat jamoasi, oila va shaxs muammolari, aholining bo'sh vaqti va dam olish jarayonini tadqiq etadi. Uning tadqiqotlari aholining turmush tarzi, daromadi, moddiy ne'mat va xizmatlardan foydalanishi, mehnat xarakteri va ijtimoiy sharoitlari muammolari, savdo, maishiy, uy-joy-kommunal hamda transport xizmati, aholining salomatligi, jismoniy tarbiya va sport, xalq ta'limi, madaniyat va san'atni o'rganishga asoslanadi.

«Ijtimoiy statistika»ning xususiyati shundaki, u ijtimoiy hayotni bu jarayonlardagi barcha o'zaro aloqalar asosida yaxlit o'rganadi. «Ijtimoiy statistika»da har bir ijtimoiy jarayon uning holati, tuzilmasi va dinamikasini xarakterlovchi barcha omillar bilan birgalikda ko'rib chiqiladi. «Ijtimoiy statistika» o'rganilayotgan holatlarning qonuniyatlarini aniqlaydi. «Ijtimoiy statistika» sog'liqni saqlash, madaniyat va maorif statistikasidan farqli ravishda, tarmoq statistikasiga mansub bo'lmay, ijtimoiy muammolarni ham tarmoqlar bo'yicha, ham umumjamiyat ko'lamida o'rganuvchi fan hisoblanadi.

«Ijtimoiy statistika»ning tadqiqotlar predmeti, Sotsiologiyaning tadqiqotlar predmetidan farqlanadi: u ijtimoiy jarayon va hodisalarning miqdoriy jihatini sifat jihatidan ajratmagan holda, ya'ni sifati, belgilangan miqdori hamda ularning qonuniyatini o'rganadi. Sifat va miqdor mezonlari o'rtasida uzluksiz aloqa mavjud. Har bir alohida olingan tarixiy davr mobaynida ijtimoiy hodisalar ma'lum bir hajm, darajaga ega bo'lib, ular o'rtasida ma'lum bir miqdoriy munosabatlar amal qiladi. Bunga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: ma'lum bir davrdagi aholi soni, ayollar va erkaklar sonidagi farq, aholi jon boshiga real daromad hajmi, moddiy

ne'mat va xizmatlardan foydalanish darajasi, jamoatchilik iste'mol fondlari to'lovining o'sish sur'ati va hokozolar. Bu boradagi ko'rsatkich va darajalar miqdor jihatidan doimo harakatda bo'lib, o'zgarib turadi va «Ijtimoiy statistika»ning tadqiqotlari predmetini tashkil qiladi. «Ijtimoiy statistika» bulardan tashqari u yoki bu holatning sifat darajasini ham o'rganadi.

Aholining turmush tarzi, jon boshiga real daromad hajmi, sanoat mollari hamda oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasining o'zgarishi to'g'risida to'g'ri va aniq xulosalarga ega bo'lish uchun bu holatlarning mazmuni hamda ko'rsatkichlarini hisoblash uslubiyatini bilish zarur. Aholi jon boshiga mahsulot iste'mol qilish hajmi har bir mahsulot turining o'rtacha aholi soniga nisbatidan kelib chiqadi. Bu holda bir tomondan, ushbu ko'rsatkichni hisoblash uslubiyati, ikkinchi tomondan esa, ijtimoiy hodisaning sifat darajasi ochiladi. Bazis hamda hisobot davridagi darajalarni solishtirib ko'rish tufayli aholi jon boshiga mahsulot iste'mol qilish darajasining o'zgarishi, buning natijasida esa turmush darajasi dinamikasini tavsiflab berish mumkin.

1.2. Ijtimoiy statistikaning uslublari

Ijtimoiy jarayonlar va hodisalar doimiy o'zgarish va rivojlanishda ko'rib chiqilishi kerak. SHu munosabat bilan Ijtimoiy statistika o'rganilayotgan ijtimoiy jarayon va hodisalar dinamikasiga katta e'tibor qaratadi. U ijtimoiy muammolarni muayyan sharoitlarda, vaqt va joy hamda jamiyatning rivojlanish bosqichini hisobga olgan holda o'rganadi. Ijtimoiy rivojlanish sohasidagi miqdoriy o'zgarishlarni sifat o'zgarishlariga o'tishiga statistik tasvir beradi, o'zgarishlarning hisoblaydi va omillarini belgilaydi. YUqoridagi barcha o'zgarishlarni «Ijtimoiy statistika» qarama-qarshiliklar o'rtasidagi kurash qonunlariga asosan, yangi va progressiv jarayonlar bilan eski va qoloq jarayonlar o'rtasidagi kurash davomida o'rganadi.

Statistik tadqiqotlarning birinchi bosqichida har bir alohida dalil va unga xos bo'lgan individual belgilarni hisobga olish hamda ijtimoiy rivojlanish sohasidagi birlamchi statistik materiallarni yig'ishga imkon beruvchi statistik kuzatuvlardan foydalaniladi. Bu bosqich uchun ommaviy kuzatuvlar xarakterlidir. Bu esa, «Ijtimoiy

statistika» ommaviy jarayon va hodisalarda yuzaga keladigan qonuniyatlarni o'rganishi bilan izohlanadi.

Statistik tadqiqotlarning ikkinchi bosqichida statistik svodkada - kuzatuvlar natijasida yig'ilgan ma'lumotlar umumlashtirilib, tavsiflangan holda bir tizimga keltiriladi. Bu bosqichda eng muhim uslublardan biri bo'lmish guruhlash uslubi qo'llaniladi. Bu uslub turli ijtimoiy hodisalardan har birini ularning o'ziga xos belgilari bo'yicha katta va kichik guruhlarga bo'lish yo'li bilan alohida hisoblash imkonini beradi.

Statistik tadqiqotlarning uchinchi bosqichida umumlashtirilgan material tahlil qilinib, o'rganilayotgan hodisalarning qonuniyatlari va tendensiyalari aniqlanadi hamda ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlariga tavsif beriladi. Buning uchun umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Ijtimoiy jarayon va hodisalarni o'rganishda hodisalarning dinamika va variatsiya ko'rsatkichlarini baholash uslubi, dispersion, korrelyasion va regression tahlil uslublari ham qo'llaniladi. «Ijtimoiy statistika»da aholiga xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi, moddiy ne'matlarni iste'mol qilish va xizmatlardan foydalanish, aholi pul daromadlari va xarajatlarining o'zgarish jarayonini ochib berishga imkon yaratuvchi balans uslubidan keng foydalaniladi.

Ijtimoiy statistikada yuqorida ko'rsatib o'tilgan uslublardan o'rganilayotgan hodisalarni, joy va vaqtning muayyan xususiyatlarini hisobga olgan holda foydalaniladi. Bunda o'rganilayotgan jarayon va hodisalar doimiy ravishda harakatda bo'lib, miqdor va sifat jihatidan o'zgarib turadi. Holatlarning shakli, mohiyati, xususiyati, tizimi va hajmi hamda qonuniyatlarning rivojlanishi o'zgarib turadi. Ijtimoiy statistika bularning barchasiga befarq bo'la olmaydi. U o'rganilayotgan jarayon va hodisalarda yuzaga kelayotgan o'zgarishlarni tadqiq qiluvchi usul va uslublarni ham o'zgartirib borishi kerak.

1.3. Ijtimoiy statistikaning vazifalari

Ijtimoiy statistika jamiyat tizimi, uning turmush tarzini mustahkamlashga ta'siri, mulkchilik muammolarini jamiyat tizimining asosi sifatida har tomonlama o'rganishga qaratilgan.

Ijtimoiy statistika jamiyatning siyosiy tizimini o'rganishga katta e'tibor qaratishi kerak. Hozirgi paytda siyosiy tizimning strategik rivojlanishi demokratiyani mukammallashtirib, mehnatkashlar va ularning jamoalari hamda tashkilotlarning davlat va jamiyat hayotidagi masalalarni echishda faol, amaliy va doimiy ishtiroki asosida xalqning o'zini-o'zi boshqarishini yanada to'liqroq amalga oshirishga yo'naltirilgan.

Ijtimoiy statistikadan barcha ko'rsatilgan jarayonlarni to'liq va obyektiv aks ettirishdan tashqari, bu jarayonlarni chuqur tadqiq qilish, siyosiy tizim rivojlanishini xarakterlovchi statistik ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish ham talab qilinadi.

Jamiyatning siyosiy tizimi, ushbu tizimning barcha bo'g'inlarini mamlakatdagi barcha millat va elatlar, aholi barcha qatlamlari birligi va manfaatlarining o'ziga xosligini aks ettiruvchi kasaba uyushmalari, shirkat va boshqa davlat va jamoat tashkilotlarini statistik o'rganish munosabati bilan Ijtimoiy statistikaning oldiga juda muhim vazifalar qo'yilgan. Hozirgi paytda jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, bir jinsliligini (mamlakatdagi barcha millat va elatlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash, millatlararo munosabatlarni yaxshilash, qishloq bilan shahar o'rtasidagi, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat o'rtasidagi sezilarli farqni yo'qotish, ijtimoiy guruh va qatlamlarni yaqinlatirishni) xarakterlovchi jarayonlarni statistik tahlil qilish katta ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Ijtimoiy statistika oldida jamoatchilik fikrini o'rganish borasida ham katta vazifalar turibdi. U butun statistik apparatdan foydalangan holda jamoatchilik fikrini izchil o'rganib borishi, materiallarni yig'ish va qayta ishlash uslubiyatini mukammallashtirishi, jamoatchilik fikrining mamlakat ijtimoiy rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganishi zarur.

Hozirgi paytda «Ijtimoiy statistika» demografik jarayonlarning yaxshilanishi, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlash hamda o'sib borayotgan yangi avlod

tarbiyasi va sog'lig'ini mustahkamlashda tobora muhim rol o'ynovchi oila va shaxsni statistik o'rganishga katta e'tibor qaratishi kerak.

Inson xarakterining asoslari, uning mehnatga, ma'rifiy, ma'naviy va madaniy qadriyatlarga munosabati oilada shakllanadi. Bu jarayonlarning barchasi har tomonlama o'rganilishi, tahlil qilinishi va shu asosda kerakli xulosalar chiqarilishi kerak. Mehnat jamoalariga oid masalalar doimo «Ijtimoiy statistika»ning ko'z oldida bo'lishi kerak, chunki bu jamoalarning roli sezilarli darajada ortib bormoqda.

Turmush tarzi hamda jamoatchilik aloqalari tizimini o'rganishda aholining ma'naviy holati, jamiyat qatlamlari va ijtimoiy guruhlar to'g'risida fikr yuritish imkonini beruvchi jarayon va hodisalarni tadqiq qiluvchi ma'naviy statistika muhim o'ringa ega. U birinchidan, egoizm, o'ziningina sevish, g'arazgo'ylik bilan chiqishmaydigan hamda umumxalq, jamoa va shaxsiy manfaatlarining uyg'unligini o'z ichiga oluvchi ahloq, ikkinchidan, mehnatkash insonni yuqoriga ko'taruvchi, insonlar orasidagi chin insoniy aloqalar – do'stona hamkorlik va o'zaro yordam, ochiq ko'ngillilik, haqgo'ylik, shaxsiy hamda jamiyat hayotida oddiylik va kamtarlikni belgilovchi insonparvarlik axloqi, uchinchidan, odamlarni yangi ijodkorlikka va mehnatga chorlovchi, jamoa va butun mamlakat hayotida faol ishtirok etishga qiziqtiruvchi faol, amaliy ahloqni xarakterlovchi jarayonlarni har tomonlama aks ettirishga qaratilgan.

«Ijtimoiy statistika» o'z ichiga kompleks masalalarni qamrab olgan aholining turmush tarzini har tomonlama o'rganishga qaratilgan. Bu, avvalo aholining madaniyati darajasi, ijtimoiy ta'minoti, nominal va real ish haqi hamda jon boshiga real daromad hajmini, mehnat xarakteri va ijtimoiy sharoitlarni xarakterlovchi statistik ko'rsatkichlar tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Aholining moddiy ne'mat va xizmatlardan jon boshiga va har bir oila hisobiga foydalanish hajmi, tarkibi va dinamikasini statistik o'rganish katta ahamiyatga ega. Bu holda qaysi mahkamaga bo'ysunishidan qat'inazar barcha sanoat korxonalarida iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ko'paytirishning yangi imkoniyatlarini aniqlash muhimdir.

«Ijtimoiy statistika»ning muhim yoʻnalishi boʻlmish aholiga xizmat koʻrsatish statistikasining oldida masʼuliyatli vazifalar turibdi. Bu gap, avvalo, aholiga koʻrsatiladigan transport, uy-joy-kommunal, maishiy hamda savdo xizmati toʻgʻrisida boradi. Bu birinchi navbatda talab juda tez oʻsayotgan turizm, avtoxizmat, uylarni taʼmirlash va obodonlatirish, uy mehnatini engillashtirish bilan bogʻliq boʻlgan xizmat turlariga tegishlidir. Uy-joy muammolariga katta eʼtibor qaratish kerak, chunki uning ahamiyati va muhimlik darajasi yuqori boʻlib, uy-joy qurish va foydalanishga topshirish ustidan nazoratni kuchaytirishni talab qiladi.

Odamlar sogʻligʻi va ularning dam olishini statistik oʻrganishni takomillashtirish boʻyicha ham koʻp ish qilish kerak. Ijtimoiy statistika axborotlarni yigʻish va qayta ishlash uslubiyatini yaxshilashi lozim. Ayni paytda jismoniy tarbiya va sport statistikasi muhim ahamiyatga ega boʻlmoqda, chunki bu tarmoqning rivojlanishi aholi sogʻligʻining mustahkamlanishi, shaxsning uygʻunlik bilan rivojlanishi, sogʻlom turmush tarzi bilan chambarchas bogʻliq.

1.4. Ijtimoiy statistikaning zamonaviy tashkil etilishi

Ijtimoiy statistikaning tashkil etilishi davlat statistikasining tashkil topishidagi tashkiliy-uslubiy tamoyillar bilan belgilab berilgan. Bu tamoyillar davlat statistikasining davlatning boshqaruv idoralaridagi oʻrni va xususiyatlaridan kelib chiqadi. Statistika davlatni boshqarish hamda mamlakat, shu jumladan, uning alohida hududlari ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishini boshqarishning muhim vositalaridan biridir. SHundan kelib chiqqan holda davlat statistika idoralari oʻz ishini umumiy tamoyillar, yagona uslub asosida olib bordi. Davlat statistikasi statistika idoralarning keng tarqalgan tarmogʻidan tashkil topgan.

Davlat ijtimoiy statistikasi markaziy statistika idoralarining quyidagi qator boʻlimlari va boshqarmalaridan tashkil topgan edi: aholi byudjeti, uy-joy-kommunal xoʻjaligi, madaniyat, sogʻliqni saqlash va aholi statistikasi hamda xalq xoʻjaligi balansi va hokazolar.

Ijtimoiy statistikaning hozirgi paytdagi rivojlanish davri uchun jamiyatda roʻy berayotgan jarayonlar va ijtimoiy sharoitlarni oʻrganishning tizimli uslubi

xarakterlidir. Jamiyatda odamlarning turmush tarzi va ijtimoiy sharoitlarda yuz berayotgan jarayon va hodisalarga taʼsir oʻtkazuvchi sabablarni oʻrganish maqsadida maxsus tanlanma kuzatuvlar olib borilmoqda. Ijtimoiy statistikaning asosiy axborot manbaalaridan biri aholi soni hamda uy-joy fondini hisobga olishdir. Bunday statistik kuzatuvlar asosan 10 yilda bir marta oʻtkaziladi. Davlat statistika xizmati tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy tadqiqotlar dasturi aholining alohida ijtimoiy guruhlari boʻyicha maʼlumotlarni yigʻishni koʻzda tutadi. Xorijiy mamlakatlarda aholi soni hisobga olinganda uy xoʻjaligi kuzatuv birligi sifatida qaraladi. Statistika idoralari aholi sonini hisobga olish bilan uy-joy fondini ham hisobga olib boradi. Bunday tadqiqotlar jarayonida aholining uy-joy sharoiti haqidagi, shuningdek, aholining ishdan boʻsh paytdagi mashgʻulotlari va dam olish uchun shaxsiy moddiy bazasi (dala hovli, tomorqa uchastkasi, avtomashina va hokazo) haqidagi maʼlumotlar yigʻiladi.

Keng qamrovli statistik tadqiqotlar bilan bir qatorda tanlanma sotsiologik kuzatuvlar ham doimiy ravishda olib boriladi. Bunda oila byudjetining sotsiologik tadqiqotlari ayniqsa katta amaliy ahamiyatga ega. Davlat statistika idoralari tomonidan oila byudjeti haqida tanlanma usul bilan yigʻiladigan maʼlumotlar aholi ijtimoiy guruhlarning har biri: ishchilar, xizmatchilar, dehqonlarning daromad va xarajatlari miqdorini detalli ravishda tasniflab berish imkonini beradi.

Oilaviy byudjetdan tashqari aholining turmush tarzi, ish bilan band va ishdan boʻsh vaqti balansi, dam olish, maishiy xizmat va shu kabilar bilan ham doimiy ravishda tanlanma statistik tadqiqot ishlari olib boriladi. Aholining turmush darajasi, uning salomatligi, dam olish sharoitlari va hokazolarning tanlanma statistik tadqiqoti amalga oshiriladi. «Ijtimoiy statistika» tomonidan yigʻiladigan maʼlumotlar mehnatkashlarning moddiy ahvolini yaxshilash dasturlarini ishlab chiqish, amalga oshirish va realizatsiya qilishning borishini kuzatish, milliy rejalarni tuzishda muhim ahamiyatga ega.

1.5. «Ijtimoiy statistika»da statistik kuzatuvning tasnifi va xususiyatlari

Hozirgi paytda ijtimoiy axborotlarga ehtiyoj birinchidan, ko'plab ijtimoiy hodisalar davlat statistika idoralari tomonidan o'rganilmayotganligi va natijada bu jarayon va hodisalarning ahvoli va rivojlanishi haqidagi ma'lumotlar yo'qligi, ikkinchidan, davlat statistika idoralarga taqdim etilayotgan ijtimoiy axborotlarda jamiyatning ahvolini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichlar kamligi, uchinchidan, ijtimoiy va iqtisodiy axborotlarni taqdim qilish muddatlari bir-biriga to'g'ri kelmasligi va natijada bir-biri bilan bog'liq emasligi bilan izohlanadi.

Sotsiologik tadqiqotlar olinadigan axborot manbalariga qarab, quyidagi tashkiliy shakllarga taqsimlanishi mumkin: to'g'ridan-to'g'ri kuzatuv; laboratoriya sharoitidagi, dala sharoitidagi, fikriy tadqiqot; hujjatlar tahlili; ro'yxatga olish; arxiv; intervyu; suhbat; yig'ilish; anketa so'rovi. Davlat statistika idoralari tomonidan o'tkaziladigan statistik tadqiqotlar amaliyotida statistik kuzatuvning faqat so'nggi shakli - anketa so'rovidan (bir marta o'tkaziladigan maxsus so'rovlar) keng foydalaniladi. Ijtimoiy statistika o'rganayotgan jarayon va hodisalarning alohida xususiyatlari bevosita hisoblanmay, balki jamiyat hayotining turli tomonlarini baholash, mulohaza, subyektlarini ranglarga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Ishchi va xizmatchilarning kasblari, muhandislik, agronomlik, shifokor mutaxassisliklari va shu kabi atributiv(sifat) belgilari doimo ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning tadqiqotlari obyekti bo'lib kelgan. Demak, birlamchi ma'lumotlarni atributiv (sifat) kategoriyaga kiritish ijtimoiy holatlarning tabiati bilan izohlanadi.

Biroq, ijtimoiy statistikada jamoatchilik hodisalarini tadqiq qilishda axborot manbai odamlar bo'lib, ishdan qoniqish, jamoa a'zolariga bo'lgan munosabat, ijtimoiy faollik kabi ko'rsatkichlarga tez-tez duch kelinadi. Sifatli axborotlarni hisoblash uslublarini ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo'llash ijtimoiy statistikaning muhim vazifalaridan biridir. Ijtimoiy hodisalarning belgilari va xususiyatlarini hisoblash, ularning belgilangan tartibdagi raqamlar tizimida aks ettirilishi bilan bog'liqdir.

Ko'rsatkichlarni hisoblash va baholash uchun qabul qilingan raqamlar tizimi shkala deb ataladi. Statistika amaliyotida axborot ko'rsatkichlarini hisoblash uchun

bir nechta o'lchov shkalasini: nomlanish, tartib, oraliq va nisbat shkalalari ishlab chiqilgan.

Nomlanish shkalasi bir xil sifatli belgi(xususiyat)lar o'rtasida tenglik o'rnatadi. Ishchilar kasblarining bir jinslilikini tasniflab (klassifikatsiyalab), ularni bir qatorga qo'yish mumkin. Masalan:

I	II
Tokarlar	matbaachilar
Frezerlar	elektromonterlar
Slesarlar	frezerlar
Elektromonterlar	
.	.
.	.
.	.
Matbaachi (poligrafist)	tokarlar

O'tkazilgan tasnifda faqat tartibga solish maqsad qilib qo'yilgan. Biroq, bunday tasnifda ham chastota, moda, turli xil noparametr mezonlarning statistik tasnifini aniqlash mumkin.

Tartib shkalasi belgilari bir-biriga nisbatan ma'lum bir tartib bo'yicha belgilanishini ko'zda tutadi. Ishchilarni malaka (kvalifikatsiya) darajasi bo'yicha joylashtirish yo'li bilan ularning birinchi, ikkinchi, uchinchi va hokazo razryadga ega ekanligini belgilash mumkin. Razryad yuqori bo'lgani sari ishchining malakasi ham yuqori bo'ladi. Shu tariqa, tartib shkalasi tadqiq qilinayotgan ijtimoiy belgilarning bir-biriga belgilangan tarzda ierarxik bo'ysunishini aniqlashga imkon beradi. Ko'rsatkichlarni baholash uchun rang, ball va hokazolardan foydalanish mumkin. Tartib shkalasi aloqaning ba'zi ko'rsatkichlari, detsil, kvartil, mediana kabi o'ziga xos belgilarni aniqlash imkonini beradi.

Oraliq shkalasi tartib shkalasiga o'lchov birligi kiritish yo'li bilan hosil qilinadi. Oraliq shkalasi tartibga solingan ijtimoiy belgilarning ikkita a'zosi o'rtasidagi ko'rsatkichlar farqini hisoblash va shu tufayli korrelyasion-regression tahlil ko'rsatkichlari, dispersiya hamda o'rtacha ko'rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi.

Nisbat shkalasi hisobotning ixtiyoriy bo'lmagan sanoq boshi qo'shilgan oraliq shkalasidir. Nisbat shkalasi bitta qatordagi a'zolar o'rtasida proporsiya o'rnatish imkonini beradi, masalan, agar bir ishchining oylik maoshi 1mln. so'm, ikkinchisniki esa 1.5 mln. so'm bo'lsa, 1.5:1 nisbati aniq bir mazmunga ega bo'ladi. Ikkinchi ishchining oylik maoshi birinchi ishchilikiga qaraganda 1,5 baravar yuqori. Nisbat shkalasi istalgan statistik ko'rsatkichni hisoblash imkonini beradi.

Ijtimoiy hodisalarni hisoblash uchun ijtimoiy-iqtisodiy statistikaga xos bo'lgan birliklar: natural (1000 ta oilaga televizorlar soni); qiymat (tovar aylanishi hajmi) va hokazolardan foydalaniladi. Ijtimoiy hodisalarni hisoblashda ball va rang baholari qo'llaniladi. Ball baholari 10 dan 100 gacha (10,20,30,40,50), rang baholari esa 1 dan n gacha (1,2,3, ..., n) belgilanadi. Baholashning bu usullari bilan bir qatorda juftlab taqqoslash hamda bosqichma-bosqich afzallik usullaridan ham foydalaniladi.

1-jadval

O'lchov shkalasi va uning tavsifi

Shkala	Shkalaning mazmuni	Shkalada beriluvchi munosabat	Hisoblanuvchi statistik tavsif	Misollar
Nomlanish	Ixtiyoriy tasnif (tartibga solish)	Ekvivalentlik (tenglik)	Moda, Pirson, Chuprov koeffitsientlari	Ishchi, xizmatchi va hokazolalar kasbi tasnifi
Tartib	Bir jinsli ko'rsatkichlarning ierarxik bo'ysunishi	Ekvivalentlik (tenglik) 2. Taqqoslash "dan ko'p"	Detsil, kvantil, mediana o'zaro bog'lanishi ko'rsatkichlari	Ishchilarning tarif razryadi bo'yicha tasnifi
Oraliq	Bir qatordagi a'zolar ko'rsatkichlari orasidagi farq	Ekvivalentlik (tenglik) 2. Taqqoslash "dan ko'p" Bir qatordagi a'zolar ko'rsatkichlari orasidagi farqni aniqlash	Natural raqamlar bilan operatsiyalar, o'zaro bog'lanish ko'rsatkichlari variatsiya ko'rsatkichlari	Rang va ball baholari
Nisbat (proporsional)	Oraliq shkalasi va sanoq boshi	Xuddi shu	Xuddi shu	Rang va ball baholari, natural birliklar hisobi

Yuqorida bayon qilingan barchasi bitta jadvalda (1-jadval) aks ettirilib, unda o'lchov shkalalarining imkoniyatlari keltirilgan.

Rang va ball bilan baholash miqdor bilan belgilanmaydigan ijtimoiy hodisalarga baho berilgan hollarda qo'llaniladi. Hodisalar ularga berilgan baholar bo'yicha o'sish yoki kamayish tartibida joylashtiriladi. Juftlab taqqoslashda n ta turli xil ijtimoiy hodisalarni juftlab taqqoslash yo'lidan foydalaniladi. Har bir taqqoslanayotgan juft uchun faqat ikkita variant mavjud: "a>b" yoki "a<b". Bosqichma-bosqich afzallik usulidan tadqiq qilinayotgan hodisalar ranglarga bo'lingan yoki ularga ball baholari berilgan hamda har bir holatni boshqa holatlar guruhi bilan solishtirish imkoni bo'lgan holda foydalaniladi.

1.6. Ijtimoiy statistikada guruhlash

Statistik kuzatuv ma'lumotlarini bir tizimga solish, umumlashtirish va tahlil qilish guruhlariga bo'lish asosida amalga oshiriladi. Ijtimoiy statistikada statistik guruhlarining tipologik, tuzilmaviy, tahliliy kabi turlarining har biridan foydalaniladi. quyida keltirilgan mamlakatning ijtimoiy rivojlanishini xarakterlovchi guruhlar (aholining ijtimoiy tarkibi, aholi real daromadining o'sishi, chakana tovar aylanishining o'sishi, sog'liqni saqlashning rivojlanishi, maishiy xizmat va hokazolalar ko'rsatkichlari) muhim o'ringa ega.

Ijtimoiy statistikada guruhlar xalqning turmush farovonligi o'sishini, jamiyatdagi demokratiyani hamda aholining turmush tarzini xarakterlaydi.

Ijtimoiy hodisalarning tuzilishini o'rganar ekan, ijtimoiy statistika uni bitta ko'rsatkich bo'yicha bir o'lchamli guruhlariga bo'lmay ko'p o'lchamli guruhlardan ham foydalanadi. Ko'p o'lchamli guruhlar ijtimoiy hodisalarning bir jinsliligini sifat jihatidan bir xil bo'lgan guruhlariga bir paytning o'zida bir necha ko'rsatkichlar bo'yicha bo'lishi mumkin. Ko'p o'lchamli guruhlar asosida ma'lum bir turdagi ko'rsatkichlardan o'lchovsiz kattaliklarga o'tish g'oyasi yotadi. Natijaviy va omil belgilarning natural ko'rsatkichlari birlamchi matritsasi individual ko'rsatkichlarning o'rtacha arifmetigi yoki maksimal ko'rsatkichiga nisbati matritsasi bilan almashtiriladi yoki barcha ma'lumotlar standartlashtiriladi. Birlamchi

ma'lumotlarni ularning o'rtacha arifmetigiga almashtirishda yangi matritsa hosil bo'lishi quyidagi bosqichlardan iborat:

1) natijaviy va omil belgilarning o'rtacha arifmetigini hisoblash:

$$\bar{y}_i = \frac{\sum y_i}{n}; \quad \bar{x}_j = \frac{\sum x_j}{\sum n}$$

2) birlamchi ma'lumotlar asosida o'lchovsiz kattaliklarni hisoblash:

$$Q_i = \frac{y_i}{y}; \quad P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\bar{x}_i}$$

3) nisbatlar matritsasini hosil qilish:

Kuzatuv birligi raqami	Natijaviy holat	Omil holatlari individual ko'rsatkichlarining o'rtacha arifmetigiga nisbati				
		$X_1/\bar{x}_1$	$X_2/\bar{x}_2$	$X_3/\bar{x}_3$	---	$X_R/\bar{x}_R$
1	Q	P	P	P	---	P
2	Q	P	P	P	---	P
3	Q	P	P	P	---	P
.	.					
.	.					
.	.					
n	Qn	P_{n1}	P_{n2}	P_{n3}	---	P_{nR}

Istalgan holatlar majmuasidagi har bir ko'rsatkichning o'rtacha arifmetigiga bo'lgan nisbati shu birlikning ko'p o'lchamli guruhda egallaydigan joyini aniqlaydi. Demak, birlamchi bir jinslilikni sifat jihatidan bir turdagi guruhlar bo'lish usuli pirovard natijada o'rtacha ko'p o'lcham bo'yicha bir o'lchamli guruhlar tuzilishiga olib keladi. Ko'p o'lchamli guruhlar bilan bir qatorda ijtimoiy statistikada bir paytning o'zida katta miqdordagi holatlarga asosan bir turdagi guruhlar tuzishda klaster tahlili usuli qo'llaniladi.

Klaster tahlili asosida ijtimoiy holatlarning birlamchi bir jinsliliigi bir turdagi guruhlar shu tariqa bo'linadiki, natijada bir guruhga tushgan ko'rsatkichlar

o'rtasidagi farq boshqa guruhdagilarnikidan kamroq farqlanadi. Sifat jihatidan bir turdagi guruhlar tashkil qilish o'lchov birliklari (metrika) asosida amalga oshiriladi, bunda ko'pincha Evklid hamda Xemming masofasidan foydalaniladi.

Evklid masofasi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$P_E = \sqrt{(x_i^{(1)} - x_j^{(1)})^2 + (x_i^{(2)} - x_j^{(2)})^2 + \dots + (x_i^{(n)} - x_j^{(n)})^2}$$

Bu yerda: $x_i^{(1)}, x_i^{(2)} \dots x_i^{(n)}$ - kuzatuv birligining ijtimoiy holatlari hisoblangan ko'rsatkichi;

$X_j^{(1)}, X_j^{(2)} \dots X_j^{(n)}$ - boshqa kuzatuv birligining xuddi shu ijtimoiy holatlari hisoblangan ko'rsatkichi.

Ijtimoiy holatlarning bir xilda emasligini hisobga olish uchun Evklid masofasidan foydalaniladi.

$$P_E = \sqrt{\omega_1(x_i^{(1)} - x_j^{(1)})^2 + \omega_2(x_i^{(2)} - x_j^{(2)})^2 + \dots + \omega_n(x_i^{(n)} - x_j^{(n)})^2} \quad (0 \leq \omega \leq 1)$$

Xemming masofasidan Evklid masofasiga qaraganda kamroq foydalanilib, u asosan kuzatuv birliklari orasidagi farqni ko'rsatadi:

$$P_x(x_i, x_j) = \frac{p}{\sum_{S=1}^p} |x_i^{(S)} - x_j^{(S)}|$$

Birlamchi ma'lumotlarning bir jinsliliigini taqsimlash boshqa formulalar asosida ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, agar $a_{ij} = x_{ij} / \bar{x}_i$

bo'lsa, u holda quyidagi amaldan foydalanish mumkin:

$$P_i = \sqrt{(1 - a'_{i1})^2 + (1 - a'_{i2})^2 + \dots + (1 - a'_{in})^2}$$

yoki o'lchangan

$$P_{ib} = \sqrt{\omega_1(1 - a'_{i1})^2 + \omega_2(1 - a'_{i2})^2 + \dots + \omega_n(1 - a'_{in})^2}$$

Klaster(guruh)larni belgilash uchun ierarxik algoritmdan foydalanilgan. Klaster tahlili amalga oshirilganda har bir birlik alohida klaster sifatida qabul qilingan. YAqinlik belgisi sifatida korrelyasiya koeffitsienti qo'llanilgan:

$$R_j = \sum_{i=1}^n r_{ij} - \frac{1}{n} \left(\sum_{i=1}^n r_{ij} \right)^2$$

Bu erda: r_{ij} - juft korrelyatsiya koeffitsienti; n - klasterdagi birliklar soni; $j=1,2,3\dots n$ - klaster raqami.

Klasterlarga birlashtirish jarayoni eng kam kvadrat og'ishlariga ega bo'lgan juftliklarni birlashtirishdan boshlanadi.

1.7. Ijtimoiy statistikaning ko'rsatkichlar tizimi

Statistika ko'rsatkichlari shunday tushunchaki, ular jamiyatdagi aniq bir jarayon va hodisalarning hajmi va miqdorini aks ettiradi, masalan, milliy daromad; aholi soni; aholi jon boshiga mahsulotlar iste'mol qilinishi; har bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi real daromad; maishiy xizmat hajmining aholi jon boshiga to'g'ri kelishi va hokozolar.

Statistika ko'rsatkichlari jamiyatda yuz berayotgan u yoki bu jarayonlarning miqdor jihatini aks ettiruvchi kattaliklar, tarqalish darajasi va boshqa shakllarni hisoblab beradi.

O'rganilayotgan hodisalarning turli-tumanligi statistik ko'rsatkichlar xilma-xil bo'lishini ta'minlaydi. Avvalo hajm va miqdor ko'rsatkichlari farqlanadi. Miqdor ko'rsatkichlari o'rganilayotgan majmuaning birliklar miqdori yoki o'zgaruvchan belgilarning summa ko'rsatkichlari ko'rinishidagi hajmini xarakterlaydi. Bunga misol qilib jamiyatning iste'mol fondlari hajmi, aholiga ko'rsatiladigan maishiy xizmatning jami miqdori va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Sifat ko'rsatkichlari jarayon va hodisalarning miqdoriy nisbati va darajasini bir yoki bir nechta holatlarning summa ko'rsatkichlari ko'rinishida, shahar, tuman, viloyatlar ijtimoiy rivojlanish rejalarining bajarilish darajasi ko'rinishida xarakterlaydi.

Ko'rsatkichlar, shuningdek, individual, umumiy, sintetik va guruhli turlariga bo'linadi. Agar statistik ko'rsatkich alohida obyektga yoki alohida tashkilotga tegishli bo'lsa, bunday ko'rsatkich, individual ko'rsatkich, deb ataladi. Agar u bir turdagi obyektlar guruhiga mansub bo'lsa (masalan, ma'lum bir tarmoq tashkilotlari), bunday

ko'rsatkich, guruh ko'rsatkichi, deb ataladi. Umumiy va sintetik ko'rsatkichlar umumlashgan ko'rsatkich hisoblanadi.

Tarmoqlarga tegishli bo'lgan ko'rsatkichlar tarmoq ko'rsatkichlari, mamlakatning hududiy qismiga tegishli bo'lgan ko'rsatkichlar hududiy, xalq xo'jaligiga tegishli ko'rsatkichlar esa, xalq xo'jaligi ko'rsatkichlari, deb ataladi.

Qisqacha xulosalar

Ijtimoiy statistikaning o'rganish talabalarga quyidagi ijtimoiy muammolarni echishda ko'nikmalar hosil qilish imkonini yaratadi:

- dolzarb ijtimoiy muammolar to'g'risida aholi fikrini o'rganish bo'yicha maxsus tanlanma ijtimoiy tadqiqotlar olib borish;
- aholini ijtimoiy himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- "kambag'allik chizig'i", "iste'mol savatchasi"ni aniqlash, turmush kechirish uchun eng kam ehtiyojlarni aniqlash bo'yicha huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish;
- aholining turmush tarzi ko'rsatkichlari tahlili.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ijtimoiy statistikaning predmeti nima?
2. qaysi fanlar «Ijtimoiy statistika»ning nazariy asoslari hisoblanadi?
3. «Ijtimoiy statistika» qanday usullardan foydalanadi?
4. Zamonaviy ijtimoiy statistika qanday tashkil etilgan?
5. Ijtimoiy statistikada qanday guruhlar qo'llaniladi?

II bob. RESPUBLIKANING SIYOSIY VA IQTISODIY TIZIMI

2.1. O‘zbekiston Respublikasi siyosiy va iqtisodiy tizimini statistik o‘rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Turmush tarzi statistikasi iqtisodiy tizim statistikasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Gap shundaki, odamlar hayoti ijtimoiy sharoitlarining moddiy asosi moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishdadir. Inson faoliyatining hal qiluvchi sohasi - iqtisodiyotda juda sifatli o‘zgarishlar qilmay turib, xalq farovonligini oshirish bo‘yicha belgilangan vazifalarni bajarish mumkin emas, iqtisodiyotning jadal sur‘atda o‘sishsiz ijtimoiy dasturlar yaxshi niyatligicha qolib ketaveradi.

Ijtimoiy rivojlanish dasturini amalga oshirishga hamda turmush tarzini tashkil qilish va rivojlantirishga ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish iqtisodiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Statistika ishlab chiqarishning ichki zaxiralari hamda fan-texnika taraqqiyoti, moddiy, mehnat va moliyaviy zaxiralar, ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash, tejamkorlik va mahsulot sifatini oshirish rejimini kuchaytirish, ishlab chiqarish, xo‘jalik va boshqaruv mexanizmlarini tashkil qilish zaxiralarini aniqlab berishi kerak. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan vazifalarni echish uchun statistika ko‘rsatkichlari tizimini yanada mukammallashtirish, barcha muhim ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni qamrab olish, iqtisodiyotning rivojlanishi hamda xalq farovonligini oshirishning barcha imkoniyatlarini aniqlash talab qilinadi.

2.2. Jamoatchilik tashkilotlari mulki, fuqarolarning shaxsiy mulki, mulk tuzilishi statistikasi ko‘rsatkichlari

Mulk shaklining asosini davlat mulki tashkil qiladi. Tabiiy zaxiralarning barchasi umumxalq mulki hisoblanadi.

Jamoa, shirkat hamda boshqa turdagi xo‘jaliklar tasarrufidagi mol-mulk va ishlab chiqarish vositalari ham mulkni tashkil qiladi. Kasaba uyushmalari va boshqa jamoat tashkilotlarining nizomida ko‘rsatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mol-mulk ham mulk hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning shaxsiy mulki ham ko‘zda tutilgan bo‘lib, uning

asosini mehnat daromadlari tashkil etadi. Mehnat jamg‘armalari, turarjoy, yordamchi xo‘jalik yuritish uchun zarur bo‘lgan vositalar va shaxsiy iste‘mol mollari shaxsiy mulkni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan mulkchilikni tasniflash uchun statistika bir qator ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Bunda, misol uchun, xo‘jalikning asosiy ishlab chiqarish fondlari, milliy daromad, sanoat mahsulotlari, yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hamda chakana tovar aylanishidagi salmog‘i hisobga olinadi. Shuningdek, xalq xo‘jaligida mashg‘ul bo‘lganlarning umumiy soniga nisbatan mulk shakliga ko‘ra, xalq xo‘jaligida mashg‘ul bo‘lganlarning ulushi, uy-joy fondining umumiy maydonining mulk shakllariga qarab taqsimlanishi ko‘rsatkichlari ham aniqlab beriladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlarni hisoblash uslubiyatini ko‘rib chiqamiz. Xo‘jalikning:

ishlab chiqarish asosiy fondlaridagi ulushi davlat korxonalari, fermer va shirkat xo‘jaliklari, jumladan ishchi, xizmatchi va dehqonlarning tomorqa xo‘jaliklari ishlab chiqarish asosiy fondlarining jami ishlab chiqarish asosiy fondlariga nisbatidan;

mamlakat milliy daromadidagi ulushi davlat korxonalari, shirkatlar, jamoa xo‘jaliklarining, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarida ishlab chiqarilgan milliy daromad qiymatining jami ishlab chiqarilgan amaldagi narxlardagi milliy daromadga nisbatidan;

sanoat mahsulotlaridagi ulushi davlat korxonalari, shirkat va jamoa xo‘jaliklari sanoatida ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymatining yalpi sanoat mahsulotlari hajmiga nisbatidan;

yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlaridagi ulushi fermer xo‘jaliklari hamda boshqa turdagi qishloq xo‘jaligi korxonalari, shuningdek, ishchi, xizmatchi va dehqonlarning shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymatining yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmiga nisbatidan;

chakana tovar aylanishi(shu jumladan, umumiy ovqatlanish)dagi ulushi davlat korxonalari, shirkat hamda jamoa xo‘jaliklaridagi chakana tovar aylanishi hajmining jami chakana tovar aylanish hajmiga nisbatidan;

uy-joy fondining mulk shakllariga qarab taqsimlanishidagi salmog'i esa davlat korxonalari, shirkat va jamoa xo'jaliklari tasarrufidagi hamda aholining shaxsiy mulki hisoblangan uy-joy fondi miqdorining jami uy-joy fondi maydoniga nisbatidan;

iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlar ulushi mulk shakli bo'yicha band bo'lganlar sonining umuman xalq xo'jaligida band bo'lganlar soniga nisbatidan kelib chiqadi. Ishchi va xizmatchilar, qishloq xo'jaligi jamoa korxonalarida band bo'lganlar, shaxsiy tomorqa xo'jaligida band bo'lgan dehqonlar; aholining boshqa qismi (hunarmandlar va hokazo) shu asnoda hisobga olib boriladi.

Mulk tuzilmasini tavsiflovchi yuqorida ko'rsatilgan hamda boshqa ko'rsatkichlar davlat (umumxalq), shirkat va boshqa mulk shakllariga asosan alohida hisobga olinishi mumkin. Ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan jamoatchilik mulkining rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki u ishlab chiqarish va jamoatchilik faoliyatidagi shaxslar o'rtasida sifat jihatidan yangi aloqalarni yuzaga keltiradi va ularni ijtimoiy qaramlikning barcha turlaridan ozod qiladi.

2.3. Iqtisodiyot rivojlanishi statistikasi ko'rsatkichlari

Milliy boylikni yaratish va mukammallashtirish ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim shartlaridan biridir. Uning hajmi moddiy-texnika bazasi rivojlanishining darajasini belgilab beradi. Bunda mehnat vositalari, birinchi o'rinda ularning eng asosiy, faol qismi - mehnat qurollari jamiyat moddiy-texnika bazasini shakllantirishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishni tavsiflash uchun ijtimoiy statistika milliy boylikdan tashqari quyidagi ko'rsatkichlardan ham foydalanadi: yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, iste'mol qilish va jamg'arish uchun ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad, iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalariga bo'lingan sanoat mahsulotlari; dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari; asosiy vositalarni ishga tushirish; sanoat, qishloq xo'jaligi, temir yo'l transporti va qurilishdagi mehnat unumdorligi, ishchi va xizmatchilarning soni; xalq xo'jaligi bo'yicha foyda; aholi jon boshiga real daromad, ishchi va xizmatchilarning o'rtacha oylik maoshi, dehqonlar mehnatiga haq to'lash, jamoatchilik iste'mol fondlaridan

aholiga to'lanadigan to'lov va imtiyozlar; alkogolli mahsulotlarni istisno qilgan holda davlat va kooperativ savdoning chakana tovar aylanishi; aholiga ko'rsatiladigan maishiy hamda pullik xizmat turlarining hajmi; turarjoy binolari, maktablar, maktabgacha tarbiya muassasalari, kasalxonalarni ishga tushirish; umumta'lim maktablarida o'qiyotgan o'quvchilar soni; oliy o'quv yurtlari va kollejlarda ta'lim olayotgan talabalar soni.

Iqtisodiy tizimni tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: iste'mol qilish va jamg'arish uchun mo'ljallangan milliy daromad - jami va aholi jon boshiga; iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish - jami o'sish sur'ati va aholi jon boshiga ishlab chiqarish; tovar mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida iste'mol mollari ishlab chiqarishning salmog'i; asosiy iste'mol mahsulotlarining aholi jon boshiga ishlab chiqarilishi; noishlab chiqarish tarmog'iga kiritilgan kapital qo'yilmalarning umumiy hajmi; ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlar uchun barcha manbalardan qilanadigan xarajatlar - jami va aholi jon boshiga; bolalar bog'chalari va yasnilarda bitta bola uchun qilinadigan xarajatlar; umumta'lim maktablari, o'rta maxsus hamda oliy o'quv yurtlarida bir yilda bitta ta'lim oluvchiga qilinadigan xarajatlar va boshqalar.

Iste'mol qilish va jamg'arish uchun foydalanilgan milliy daromad aholi jon boshiga hisoblaganda bir yilda iste'mol qilish va jamg'arish uchun foydalanilgan milliy daromad hajmining o'rtacha yillik mavjud aholi soniga nisbati olinadi.

Milliy daromadning iste'mol qilish hamda noishlab chiqarish qurilishiga yo'naltirilgan resurslari aholi jon boshiga quyidagi tartib asosida hisoblanadi: suratda milliy daromadning bir yilda iste'mol qilish hamda noishlab chiqarish qurilishiga ketgan resurslari, mahrajda esa - o'rtacha yillik mavjud aholi soni. Bu holatda shuni e'tiborga olish kerakki, milliy daromadni iste'mol qilish hamda noishlab chiqarish qurilishiga yo'naltirilgan resurslari bu iste'mol fondi va asosiy noishlab chiqarish fondlarining o'sish yig'indisidir.

Iste'mol mollari aholi jon boshiga ishlab chiqarishni hisoblash korxonaning ulgurji narxlarda ishlab chiqarilgan iste'mol mollari hajmini o'rtacha yillik mavjud aholi soniga bo'lish asosida amalga oshiriladi. Agar ishlab chiqarish hajmi tovar

mahsuloti hajmiga bo'linsa, ishlab chiqarilgan tovar mahsulotlarining umumiy hajmidagi iste'mol mollarning salmog'i kelib chiqadi. Aholi jon boshiga asosiy iste'mol mollari ishlab chiqarish quyidagicha hisoblanadi: alohida turdagi iste'mol mollari ishlab chiqarish hajmi o'rtacha yillik mavjud aholi soniga bo'linadi.

Noishlab chiqarish sohasiga kiritilgan kapital qo'yilmalarning umumiy hajmi maorif, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va shu kabilarni rivojlantirishga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalar qiymati sifatida aniqlanadi.

Ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlar (maorif, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, ijtimoiy ta'minot) uchun barcha manbalardan olinadigan xarajatlarni aholi jon boshiga hisoblaganda barcha ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlar (maorif, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, ijtimoiy ta'minot) uchun bir yilda qilingan xarajatning jami miqdorini doimiy aholining o'rtacha yillik soniga nisbati inobatga olinadi.

2.4. Atrof-muhitni muhofaza qilish statistikasi ko'rsatkichlari

Statistika amaliyotida atrof-muhitni muhofaza qilishni o'rganish bo'yicha ma'lum bir miqdorda tajriba to'plangan. Atrof-muhit holatini tavsiflash uchun statistika aholi yoki hududlar muhitning alohida elementlari bilan ta'minlanganligi, er, suv, o'rmon resurslari, havo basseynining tarkibi va sifati ko'rsatkichlarini hisoblaydi.

Statistika natural ko'rinishda ma'lum bir hududdagi atrof-muhit tabiiy komponentlaridan har birining umumiy hajmi, shuningdek, turi, foydalanish yo'nalishi va imkoniyatlari bo'yicha tavsiflovchi atrof-muhit komponentlari tarkibi ko'rsatkichlarini ishlab chiqadi. Misol uchun, er resurslari bo'yicha er fondining umumiy miqdori hisoblab chiqiladi (ming gektarda) hamda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan erlar, turarjoy punktlari, tabiiy-noproduktiv erlar, o'rmon fondi, suvdagi obyektlar, qo'riqlanadigan erlar va shu kabilar alohida ko'rsatiladi. Suv resurslari bo'yicha belgilangan hududdagi suv zaxiralari hajmi ming kub metrda hisoblanadi. Bunda er osti suvlari, muzliklar, ko'llar, suv omborlari va daryolarning ustki qismi alohida ko'rsatiladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejalarda ko'zda tutiluvchi hamda statistika amaliyotida aks ettiriluvchi atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlari ko'rsatkichlarini aniqlab olish muhimdir. Masalan, ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: suv bilan ta'minlashni chegaralovchi chora-tadbirlar; ifloslangan oqava suv hajmini kamaytirish, atmosferani ifloslantiruvchi stasionar o'choqlardan chiquvchi zaharli moddalarni ushlab qolish, ularni zararsizlantirish masalalari; himoya qiluvchi ixota o'rmonlar barpo etish, erni rekultivatsiya qilish, qishloq xo'jaligi ekinlari va o'rmonlarni kasallik va zararkunandalardan himoya qilish, qo'riqxonalar barpo etish; tabiiy obyektlarni ishga tushirish vazifalari. Statistika rejalarning bajarilishini nazorat qilishi, atrof-muhitni muhofaza qilishni yaxshilash imkoniyatlarini aniqlab berishi kerak.

Miqdor xarakteristikasi bilan bir qatorda atrof-muhit komponentlarining sifat belgilari, ularga inson faoliyatining ta'sir etish ko'rsatkichlarini ishlab chiqish ham ahamiyatlidir. Birinchi o'rinda bu inson faoliyatining negativ (ifloslanish, shovqin, vibratsiya, landshaftning o'zgarishi, issiqlik rejimining o'zgarishi, radioaktiv nurlanish va hokazo) asoratlaridir. qo'llanilayotgan texnologiyalarning mukammallik darajasi(chiqitsiz va kam chiqitli ishlab chiqarishni rivojlantirish)ni, foydalanilayotgan xomashyo va yoqilg'ining sifati, erga ishlov berishning progressiv usullaridan foydalanish kabi ko'rsatkichlar katta ahamiyatga ega. Bularga erga atrof-muhit komponentlarining tabiiy sifatlarini qayta tiklash (o'rmon resurslarini qayta tiklash, erni rekultivatsiya qilish, suv havzalarini tozalash, qo'riqxonalar barpo qilish va hokazo) ishlarini kiritish zarur.

Atrof-muhit sifatini tavsiflash uchun ifloslanish manbalarining soni va tarqalganlik ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Masalan, 1000 ta odamga yoki shahar hududining har bir kvadrat kilometriga to'g'ri keladigan avtomobillar soni, havo va suvga chiqarilgan zaharlovchi moddalar hajmi, havo, tuproq va o'simliklarda zaharli modda va bakteriyalar uchrashining o'rtacha va nisbiy ko'rsatkichlaridan keng foydalaniladi. Zaharli modda va aralashmalarning atrof-muhit elementlari hajmi yoki massa birligiga o'rtacha sutkalik konsentratsiyasi hisoblanadi. Amaldagi zaharli moddalarning konsentratsiyasini havo, suv va o'simliklarda mavjud bo'lgan

konsentratsiyasi bilan solishtirish ularning mamlakatimizda belgilangan ko'rsatkichlarga mosligini, shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilishni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqishda yo'l qo'yilgan xatoliklar va chetga og'ishlarni aniqlash imkonini beradi.

Tabiatni himoya qilishga sarflangan xarajatlar ko'rsatkichlari atrof-muhitni muhofaza qilishga umumiy tavsif beradi. Bu xarajatlar kapital hamda joriy xarajatlarga bo'linadi. Kapital xarajatlar (qo'yilmalar) tozalash qurilmalari, suv bilan ta'minlash aylanma tizimlari, axlatni qayta ishlovchi korxonalar, avtomobillardan chiqadigan gazlarning zaharlilik darajasini tekshirish punktlari, baliqchilik xo'jaliklari, dalalarni himoya qilish polosalari, erroziya va sho'rlashga qarshi obyektlar qurishga yo'naltiriladi. Joriy xarajatlar qo'riqxonalarni ta'mirlash, ularni rekultivatsiya qilish, tabiatni himoya qiluvchi qurilma va moslamalarni ekspluatatsiya qilish bilan bog'liq bo'ladi.

2.5. Jamiyatning siyosiy tizimi statistikasi

Siyosiy tizim statistikasi keng qamrovli muammolarni o'rganadi.

Siyosiy tizimni statistik o'rganishning ijtimoiy ahamiyati juda ham yuqoridir.

Siyosiy tizim statistikasi siyosat asoslari, xalqning o'zini-o'zi boshqarishini har tomonlama o'rganishga qaratilgan. Oliy Majlis deputatlari sonini aniqlashdan tashqari, ularning ish faoliyati, ma'lumoti, yoshi, partiyaviyligi bo'yicha tarkiblariga tavsif beriladi. Statistika, shuningdek, deputatlarning ijtimoiy va milliy tarkibini o'rganadi, saylovchilar talablarining bajarilishini, ko'rib chiqilgan masalalar sonini hisobga olib boradi hamda qabul qilingan qarorlarning amalga oshirilishi ustidan nazorat yuritadi. Statistika davlat idoralari boshqaruv apparati tarkibining sifat va son jihatidan o'zgarishini kuzatib boradi.

Siyosiy tizim statistikasi davlatni boshqarishda va jamiyat hayotida kasaba uyushmalari - eng ko'p sonli jamoatchilik tashkilotining ishtirokini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Statistika kooperatsiyalar - jamoa xo'jaliklari, iste'molchilik, uy-joy-qurilish kooperativlari, kooperativ tashkilotlar va birlashmalar, shuningdek,

ijodiy uyushmalar, ilmiy, ilmiy-texnik, madaniy-ma'rifiy, sport, mudofaa va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, aholining jamoatchilik faoliyati idoralariga tavsif beradi.

Odil sud, prokuror nazorati, adliya va ichki ishlar idoralarining miqdoriy tavsifi ham doimo ijtimoiy statistikaning ko'z oldida bo'ladi.

2.6. Aholining davlatni boshqarishdagi ishtiroki statistikasi ko'rsatkichlari va saylov tizimi statistikasi

Millionlab odamlar siyosiy hayotda ishtirok etgan taqdirdagina davlat muvaffaqiyat bilan rivojlanadi.

Xalqning davlat va jamoatchilik ishlarini boshqarishdagi o'rni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab berilgan.

Oliy Majlis faoliyati tobora faollashib bormoqda. Statistika o'z sessiyalarida ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish rejalarining bajarilishi, ijtimoiy-madaniy qurilish masalalarini doimiy ravishda muhokama qiluvchi Oliy Majlis ishini aks ettiradi. Ushbu masalalarning ko'p qismi sessiyalar oralig'ida doimiy faoliyat ko'satuvchi komissiyalar tomonidan ko'rib chiqiladi.

Xalq deputatlari mahalliy Kengashlari faoliyatini tasniflovchi ko'rsatkichlar statistikasi, saylovchilar talablarining bajarilishini tasniflovchi statistika ko'rsatkichlari ham hisoblanadi.

Mahalliy Kengashlar qoshidagi aholining mustaqil jamoatchilik tashkilotlari faoliyatini tasniflovchi ko'rsatkichlar statistikasi birinchi o'rinda ushbu tashkilotlar faoliyatining miqdori ko'rsatkichlarida aks ettiriladi: jamoatchilik tashkilotlarining miqdori va ularda faoliyat ko'rsatuvchi xodimlarning soni.

Statistika, shuningdek, aholining mustaqil jamoatchilik tashkilotlarida ko'rib chiqiladigan masalalarni ham aks ettiradi. Bularga u yoki bu hududga tegishli bo'lgan masalalar kompleksi mansubdir. Bu savdo korxonalari, maishiy xizmat, uy-joy-kommunal xo'jaligi, transport va aloqa, xalq ta'limi va madaniyat, shuningdek, fuqarolarning jamoat joylarida o'zlarini tutishi, tartib-intizomga rioya qilishi va hokozalar bilan bog'liq bo'lgan masalalardir.

Saylovchilar, mamlakatdagi barcha fuqarolarning jamiyat hayoti muhim masalalari bo'yicha umumxalq muhokamasida qatnashishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar statistikasi ham bu borada o'ziga xos o'rin tutadi.

2.7. Partiyalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari hamda boshqa tashkilotlar statistikasi ko'rsatkichlari

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga qaratilgan strategik kursni amalga oshirishda jamoatchilik tashkilotlarining o'rni beqiyosdir. Ijtimoiy statistika ularning faoliyatini bir qator maxsus ko'rsatkichlar yordamida o'rganadi.

Partiyalar statistikasi ko'rsatkichlari

Statistika partiya idoralari va tashkilotlarining tarkibi va harakati, ularning sonini hisobga olish va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan tashkilotchilik ishlarini o'rganadi. Statistika birinchi o'rinda partiya a'zolari va a'zolikka nomzodlarning sonini aniqlaydi. SHuningdek, statistika ularning turli belgilari: jinsi, yoshi, partiyadagi staji, ijtimoiy holati va millati, ma'lumoti, ish faoliyati va xalq xo'jaligida qatnashishi bo'yicha tarkibini o'rganadi.

Statistika partiya a'zolarining ma'lumot bo'yicha tarkibini o'rganishga katta ahamiyat qaratadi, chunki siyosiy obro'-e'tibor, malakali (kvalifikatsion) qaror qabul qilishda ko'p narsa, ayniqsa, ilmiy-texnika taraqqiyotining jadallik bilan rivojlanish sharoitida shunga bog'liq bo'ladi. Mehnat faoliyatining taqsimlash tavsifi ham katta ahamiyatga egadir. Partiya tashkilotlari ham statistikaning o'rganish obyektlari qatoriga kiradi. Statistika ularning sonini tavsiflaydi. Statistika sexlardagi partiya guruhlarini va tashkilotlarini ajratgan holda boshlang'ich tashkilotlar tuzilmasini o'rganadi.

Kasaba uyushmalari statistikasi ko'rsatkichlari

Statistika kasaba uyushmalarining markaziy qo'mitasiga, viloyat, tuman, shahar kasaba uyushmalari – qo'mitalariga saylangan shaxslar sonini aniqlaydi. U kasaba uyushmalarining miqdor va sifat jihatidan o'sishini, ularning ishlab chiqarish,

mehnatni muhofaza qilish, mehnatkashlarning dam olishi, ijtimoiy sug'urta, musobaqalar tashkil etish, mehnatga haq to'lashni me'yorlashtirish, mehnat intizomini mustahkamlashdagi ishtirokini hamda madaniyat sohasidagi ishlarni kuchaytirishni tavsiflaydi.

“Yoshlar ittifoqi” yoshlar ijtimoiy harakatining statistika ko'rsatkichlari

Statistika “Yoshlar ittifoqi” yoshlar ijtimoiy harakati a'zolarining sonini aniqlaydi. “Yoshlar ittifoqi” a'zolarining xo'jalik va ijtimoiy-madaniy ishlardagi ishtiroki to'g'risidagi statistik axborotlar ham yig'ilib, qayta ishlanmoqda.

2.8. Huquq-tartibot hamda nazorat idoralari ko'rsatkichlari statistikasi

Prokuratura idoralari statistikasi. Prokuraturaning statistika bo'limi turli hududlar prokuraturalaridan kelgan hisobotlarni umumlashtiradi va ular asosida xulosa va tavsiyanomalar chiqaradi. Prokuratura idoralarining statistik hisobotlari turli sohalarida qonuniylik ustidan nazorat olib borish faoliyati to'g'risidagi zarur axborotlardan iborat bo'ladi hamda jinoyatchilik holatini tahlil qilish uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi.

Sud idoralarining statistikasi. Ayblanuvchilarning kartochkalarini statistik ishlab chiqish natijasida sodir etilgan jinoyat turlari, jazo choralari, sudlanganlarning jinsi, yoshi, faoliyat turi va ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ullik darajasi, ma'lumoti, sudlanganligi bo'yicha tarkibi haqidagi ma'lumotlar aniqlanadi. SHuningdek, jinoyat sodir etilgan joy, holat kabi boshqa ko'rsatkichlar ham aniqlanadi. Bu ishni Oliy sudning sud statistika bo'limi olib boradi. Statistik hisobotlar sud turlari va jinoiy hamda fuqarolik ishlari bo'yicha olib boriladi.

Advokatura statistikasi qonunchilik bilan belgilab berilgan advokatura faoliyatini tavsiflab beradi. Zarur bo'lgan ko'rsatkichlar advokatlar hay'at prezidiumlari tomonidan tuzilib, Oliy sudga taqdim etiluvchi statistik hisobotlarda keltiriladi.

Davlat xo'jalik sudi idoralari statistikasi korxonalar, tashkilot va muassasalarda yuzaga keladigan xo'jalik muammolarini hal qiluvchi xo'jalik sudi faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'adi va tahlil qiladi.

2.9. Jamiyat ijtimoiy tuzilmasi statistikasi ko'rsatkichlari

Aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi farqlarni yo'qotishni tavsiflovchi statistika ko'rsatkichlari. Ushbu muammoni o'rganish muhim ahamiyatga ega bo'lib, Ijtimoiy statistikaning bir qator ko'rsatkichlarini ishlab chiqish va qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi. Asosan jismoniy mehnat va asosan aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi xodimlar (shu jumladan, ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar, shahar va qishloq aholisi va boshqalar), shuningdek, o'rta va oliy ma'lumotli mutaxassislar soni hamda ularning xalq xo'jaligi tarmoqlari, iqtisodiy, ma'muriy hududlar bo'yicha taqsimlanish salmog'i va sonining o'zgarishini yuqoridagilarga mansub qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Fan-texnika taraqqiyotining jadal sur'atlarda rivojlanishi odamlar mehnat faoliyati xarakteriga o'zgartirishlar kiritadi, insonning ishlab chiqarishdagi o'rni va rolini o'zgartiradi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida aqliy mehnat bilan mashg'ul bo'lganlar salmog'i oshib borishidan tashqari, har bir xodimning mehnatga ijodiy jihatdan yondashishi darajasi ham o'sib bormoqda.

Shahar va qishloq o'rtasidagi farqlarni tasniflovchi statistika ko'rsatkichlari. Buning uchun ijtimoiy statistika sanoat va qishloq xo'jaligi xodimlarining mehnati mazmuni va xarakteri o'zgarishini, shahar va qishloq mehnatkashlari turmush tarzi va sharoitlarining yaqinlashuvi, ishchi va dehqonlarga to'lanadigan haqning nisbati, hayot kechirish uchun kerakli manbalarning o'zgarishi, shahar va qishloq aholisi ma'lumotining darajasi va hokazolarni aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanadi.

Shahar va qishloq o'rtasidagi farqlarning kamayishini tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib shahar va qishloq mehnatkashlari, ishchi, xizmatchi va dehqonlarning turmush tarzi va darajasi bosqichma-bosqich ravishda yaqinlashib kelishi ham xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish talabalarga respublikamizning iqtisodiy va siyosiy tizimlari bilan tanishish, bu tizimlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar, mulk ko'rsatkichlari, iqtisodiyotning rivojlanish ko'rsatkichlari, aholining saylov tizimida

qatnashishi hamda davlatni boshqarishda qatnashish ko'rsatkichlari tizimini hisoblash imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Respublika iqtisodiy tizimi nimani anglatadi?
2. Respublika siyosiy tizimi nimani anglatadi?
3. qanday ko'rsatkichlar mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tavsiflab beradi?
4. qanday ko'rsatkichlar aholining siyosiy faolligini tavsiflab beradi?
5. Partiya tashkilotlari, kasaba uyushmalari va boshqa jamoatchilik tashkilotlarining tavsiflab beruvchi ko'rsatkichlar qanday?

III bob. JAMOATCHILIK FIKRI STATISTIKASI

3.1. Jamoatchilik fikrini statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Jamoatchilik fikri ijtimoiy hayot holatlari va muammolariga jamoatchilikning anketa shaklida bildiriladigan munosabatlaridir. Jamoatchilik fikri-aholining hayotga ma'lum bir echimni talab qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy muammolari haqidagi aholining dunyoqarashi. Echimini topmagan ijtimoiy va iqtisodiy muammolar bo'yicha mulohaza va fikrlarda qarama-qarshiliklar yuzaga kelishi, o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar qo'llab-quvvatlanishi yoki inkor qilinishi mumkin. Jamoatchilik fikri stixiyali ravishda, hayotiy tajriba asosida yoki tashkilot va muassasalarning keng xalq ommasiga ta'sir ko'rsatishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Jamoatchilik fikri keng xalq ommasining jamiyat hayotidagi muhim masalalar bo'yicha fikri va ularga munosabatini bildiruvchi muhim va ishonchli vosita bo'lib, ijtimoiy siyosat yuritishda samarali vosita bo'lib xizmatini o'taydi.

Jamoatchilik fikrini o'rganish ijtimoiy statistikaning muhim vazifalaridan biri bo'lib, uning echimini topish juda ko'p mehnat talab qiladi. Jamoatchilik fikri – mehnatkashlar faolligini aks ettiradi va partiyalarning keng xalq ommasi bilan aloqalarini ifodalaydi. Jamoatchilik fikrini o'rganishda xalq hayotida yoki alohida olingan katta ijtimoiy guruhlar hayotida o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb muammolarni ajratib ko'rsatish muhimdir. Jamoatchilik fikri yirik xo'jalik yoki ijtimoiy muammolar, boshqaruv muammolari va hokazolarni echishda asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. SHu xususiyatlariga ko'ra, shuningdek, axborot olish va qayta ishlash usullarining turli-tumanligi sababli jamoatchilik fikrini faqat statistik usullar yordamida o'rganib bo'lmaydi, biroq shunday bo'lsa-da, statistik usullarning ahamiyati juda katta.

Jamoatchilik fikri shakllanishi jarayonida jamoatchilik fikri subyektlari o'rtasida o'zaro aloqalar, ierarxik bo'ysunishlarni ko'rsatib o'tish zarur. Turli sinf vakillari, ijtimoiy-demografik guruhlar, alohida mehnat jamoalari a'zolarining manfaatlari jamiyat manfaatlarida o'z aksini topadi. Biroq bu, alohida ijtimoiy

guruhlarning o'z manfaatlari yo'q, degani emas. Jamoatchilik fikrining shakllanishida ishlab chiqarish usuli asosiy rolni o'ynasa-da, bu holatni mutlaqlashtirish kerak emas, chunki jamoatchilik fikrining shakllanishiga boshqa bir qator omillar ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Partiya va xo'jalik tashkilotlariga, shuningdek, gazeta, jurnal, radio, televidenie kabi ommaviy axborot vositalariga kelayotgan xatlar jamoatchilik fikrini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu xatlarda ko'pincha nafaqat alohida fuqarolar, balki jamoalar, mahallalarga va hokazolarga tegishli dolzarb ijtimoiy muammolar yoritilgan bo'ladi. Jamoatchilik fikrini hujjatlar asosida o'rganishda axborotning sifati katta rol o'ynaydi, chunki hujjatlarning aksariyati boshqa narsaga mo'ljallangan bo'ladi, mehnatkashlarning xatlarida bildirilgan fikrlar esa ko'pincha subyektivdir.

3.2. Jamoatchilik fikri statistikasi ko'rsatkichlari

Jamoatchilik fikri statistikasi ko'rsatkichlari jamiyat hayotidagi dalil va hodisalarning aholi tomonidan baholanishining miqdoriy jihatini aks ettiradi. Jamoatchilik fikri statistikasi ko'rsatkichlari tizimi doimiy belgilangan bo'lmay, maxsus tashkil qilingan statistik kuzatuv jarayonida shakllanadi va aholining butun jamiyat, alohida ijtimoiy guruhlar, hududlar, mehnat jamoalari va hokazolarga oid dolzarb siyosiy, ijtimoiy yoki iqtisodiy muammolar bo'yicha ko'ngilli ravishdagi o'z qarashlarini ifodalaydi. Jamoatchilik fikri statistikasi ko'rsatkichlari keng omma, mehnat jamoalari fikrini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar bo'lib, doimo ma'lum bir joy va vaqtga tegishli hamda umumlashtirilgan ko'rinishda bo'ladi, muayyanligi va dinamikasi bilan ajralib turadi. Statistik ko'rsatkichlar tizimi jamoatchilik fikrini turli ierarxik darajada: umumxalq; hududiy; ijtimoiy guruh; mehnat jamoasi; kasb va manfaatlar darajasida aks ettiradi.

Ko'rsatkichlarning har bir ierarxik tizimida aholi jamiyat hayotining turli holatlari haqidagi fikri, o'tkazilayotgan ijtimoiy-siyosiy chora-tadbirlarga munosabatini tavsiflovchi quyidagi kichik tizimlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

siyosiy va ijtimoiy faollik;

mehnatga munosabat va mehnat faolligi;

uy-joy va maishiy xizmat;
aholi salomatligi, sog'liqni saqlash va sportni tashkil etish;
xalq ta'limi hamda aholiga ilmiy muassasalar tomonidan xizmat ko'rsatilishi;
madaniyat darajasi hamda madaniy-ma'rifiy muassasalar ishi;
fan, san'at, kino, televidenie, sportga munosabat;
shaxsiy hamda oilaviy munosabatlar;
mehnat jamoalaridagi kommunikatsiya.

Jamoatchilik fikri ko'rsatkichlarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ularni davlatning joriy statistik hisobotlari ma'lumotlari bo'yicha olish mumkin emas, bu ko'rsatkichlar maxsus tashkil qilingan so'rovlar yoki hujjatlarni tahlil qilish asosida olinadi.

3.3. Tanlanma kuzatuv(so'rov)larni tashkil qilish

Jamoatchilik fikri to'g'risidagi ma'lumotlarni olishda tanlanma kuzatuvlar (so'rovlar) asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Har bir tadqiqot uchun tanlash usuli va tasodifiy olingan ma'lumotlar to'plami hajmi alohida belgilanadi. Tanlanma to'plamning shakllanishida bosh to'plamning asosiy ijtimoiy-demografik, ishlab chiqarish, hududiy va boshqa belgilari saqlab qolinishi kerak.

Jamoatchilik fikrini o'rganishni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

kuzatishning tashkiliy rejasini tuzish;
kuzatuv dasturini ishlab chiqish va ma'lumotlarga qayta ishlov berish usullarini tanlash;
bevosita kuzatuvni o'tkazish;
kuzatuv materiallariga qayta ishlov berish;
ma'lumotlarni tahlil qilish.

Kuzatuvga tayyorlanish jarayonida quyidagi savollarga katta e'tibor qaratiladi: kuzatuv vazifalari va maqsadi, ma'lum bir obyekt hamda kuzatish birligining shakllanishi; tadqiqot anketasini tuzish, ishchi gipotezalarni ishlab chiqish; sinov tadqiqotlarini o'tkazish; tadqiqot kadrlarini tayyorlash. Tadqiq qilinayotgan ijtimoiy

muammoning muhimligi va ahamiyati, amaliyotning jamiyat hayotidagi holatlar haqidagi ma'lumotlarga ehtiyoji, aholining (yoki alohida ijtimoiy-demografik guruhlar, mehnat jamoalari va hokazo) o'tkazilayotgan ijtimoiy chora-tadbirlarga munosabati asosida obyekt aniqlanadi.

Jamoatchilik fikrini statistik tadqiq qilishda alohida hududlarning aholisi, ijtimoiy guruhlar, mehnat jamoalari va hokazolar kuzatish obyektlari bo'lib xizmat qilishi mumkin. Jamoatchilik fikrini tadqiq qilish obyekti tadqiqot o'tkazish davrida mazkur muammo bo'yicha jamoatchilik fikri mavjud bo'lgan taqdirdagina aniqlanishi, shaxs hamda uning jamiyat hayotidagi hodisalar haqidagi fikri kuzatish birligi bo'lishi mumkin. Kuzatish birliklari juda sinchkovlik bilan aniqlanishi kerak. Masalan, nafaqaxo'rlarni tekshirganda hayot kechirish manbai nafaqa bo'lgan, ishlamaydigan fuqarolar; yoshlarning o'z ishlaridan qoniqishlari tekshirilganda esa 18-30 yoshdagi ishlayotgan yigit va qizlar kuzatuvga olinishlari kerak. Tanlanma kuzatuvlarni tayyorlash davomida ishchi gipotezalari oldinga suriladi.

Gipoteza dalil va holatlarni izohlash uchun taqdim etiladigan taxmin bo'lib, u tadqiqot olib borish davrida tasdiqlanadi yoki inkor etiladi. Ishchi gipotezasining ifodasi tadqiqot boshlanguncha mavjud bo'lgan axborot asosida noaniq belgilangan taxminlarni oldinga surishdir. Ishchi gipotezasi hech qanday axborot bo'lmagan taqdirda faqat nazariy tahlil asosida ham shakllantirilishi mumkin.

Shakllantirilgan ishchi gipotezasi asosida tadqiqot dasturi (anketasi) ishlab chiqiladi. Jamoatchilik fikrini o'rganish anketasi kuzatuv birliklari va obyektlarining xususiyati bilan belgilanuvchi o'ziga xos bir qator xususiyatlarga ega.

Anketa tuzishda quyidagi talablarga rioya qilish zarur: anketani respondentga qisqacha murojaatdan boshlash kerak. Murojaatda tadqiqotning maqsad va vazifalari anketani to'ldirish va topshirish qoidalari tushuntiriladi. Murojaatning asosiy vazifasi respondentni ma'lum bir muammoni muhokama qilishga qiziqtirish, uning ishonchini, hamkorlikka tayyorligini qozonish, javoblarda samimiylikka erishishdadir. Anketa tuzishda shuni e'tiborga olish zarurki, uni to'ldirish uchun 30-40 daqiqadan ortiq vaqt sarflanmasligi, respondentni toliqtirib, e'tiborini pasaytirib qo'ymasligi va buning natijasida javoblarning to'liq va aniqligini kamaytirmasligi

kerak. Mulohaza yuritishga, xotiraga murojaat qilishga majbur qiluvchi murakkab savollarni anketaning o'rtasiga joylashtirish kerak, anketaning oxirida esa odatiy savollar bo'lishi shart.

Savollar qoidaga asosan mavzulari yoki muammolari bo'yicha bloklarga bo'lingan bo'ladi. Bunday bloklar anketada bir nechta bo'ladi:

- manzilgoh qismi;
- so'raluvchi (respondent)ning ijtimoiy-demografik tafsifi, jinsi, yoshi, jamoatchilik guruhi va hokazo;
- mazkur muammo bo'yicha respondentning fikrini ochib beruvchi savollar guruhi.

Manzilgoh qismi anketaga ishlov berish uchun zarur ma'lumotlarning minimal miqdorini o'z ichiga oladi: viloyat, tuman, shahar, qishloq va h.k.

Respondentning ijtimoiy-demografik holatini tavsiflovchi ma'lumotlar (pasport ma'lumotlari) ko'pincha anketaning oxiriga joylashtiriladi. Respondentning shaxsi to'g'risidagi savollar anketaning boshida joylashishi respondentni sergaklantirishi va javob berishda nosamimiylikka olib kelishi bilan bog'liq, shuningdek, ushbu savollar blokini anketaning oxirida joylashtirish natijasida ishning oxirida savollar birmuncha engillashadi. Demak, anketaning manzilgoh qismidan so'ng darhol asosiy savollar bloki boshlanishi kerak.

Asosiy blokda qo'yilgan muammoni tavsiflovchi asosiy savolning ifodasi hamda muammoga bo'lgan munosabat va beriladigan javoblarning mohiyatini ochib beruvchi muayyan savollar blokidan boshlanishi mumkin. Savollarning bunday tartibda joylashishi muhokama qilinayotgan muammo respondent uchun muhim ahamiyatga ega bo'lganligi va javobni berish uchun o'z fikrini (yuqoridagi misolda yoshlarning ishdan qoniqishi) aniq shakllantirish zarur bo'lgan hollarda tanlanadi. Agar ko'rib chiqilayotgan muammo respondent uchun muhim ahamiyat kasb etmasa, asosiy anketada keltirilgan muammo bo'yicha respondent fikrini shakllantirish uchun xizmat qiluvchi muayyan savollar beriladi. Ko'pincha anketalarga "filtr-savollar" kiritilib, ularning asosida respondentlarning so'rov mavzui, mazkur muammo

bo'yicha fikri motivatsiyasi, uning bilimi aniqlab olinadi. "Filtr-savollar" respondentlarni o'rganilayotgan mazkur muammo haqidagi axborotga egalik darajasiga qarab ajratish imkonini beradi. Anketaning asosiy qismiga respondentni shu sohada etarli malakaga ega ekanligiga ishonchini mustahkamlovchi va uni darhol "suhbatga" chorlovchi oddiy va qiziqarli savollar joylashtiriladi.

Jamoatchilik fikrini o'rganishning o'ziga xosligi shundaki, birlamchi axborot manbai inson bo'lib, uning fikrini aniqlash insonning bir qator psixologik xususiyatlari bilan bog'liq. Insonning fikri barqaror bo'lmaydi. U o'z fikrini doim ham, ayniqsa, fikri ko'pchilik fikridan farq qilgan hollarda ochiq-oydin aytavermaydi. Jamoatchilik fikrini o'rganish amaliyotida javoblarning samimiy hamda barqarorligini tekshirish uchun maxsus usullar ishlab chiqilgan. Bu usullardan biri anketaga nazorat savollarini kiritishdir.

Savollar shakliga ko'ra, ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin. Ularga shaxs anketadagi yordamchi javob bilan bog'lanmagan holda ochiq shaklda javob beradi. Ochiq savollarga berilgan javoblar ko'proq hamda xilma-xil axborotga ega bo'ladi deb hisoblanadi. Biroq agar yopiq savol yaxshi o'ylangan bo'lsa, olinadigan javob variantlari to'liqroq va eng muhimi, maqsadga muvofiq axborotdan iborat bo'lishi mumkin.

Yopiq baholash savolini berishda olinadigan javob variantlari ular bir-birini istisno qilishini ta'minlashi kerak, ya'ni berilgan savolga yordamchi javoblarda bir vaqtning o'zida to'g'ri javob bo'lmazligi lozim. Bundan tashqari, yordamchi javoblar ularga qarama-qarshi va inkor qiluvchi javoblarni kiritish yo'li bilan javoblarning to'liq bo'lishini ta'minlashi zarur. Agar berilgan savol keltirilgan misoldagi kabi sabablarni ochib bersa, bir nechta javobdan foydalanish mumkin.

Jamoatchilik fikrini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tadqiqotlarda hisobchi kadrlarni tayyorlashga katta e'tibor qaratiladi. Aholi fikrining holatini aniqlashda hisobchi katta ta'sir ko'rsatadi, chunki anketadagi savollarga olinadigan javoblardagi axborot respondentning shaxsi va oilasi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bularning barchasi hisobchidan maxsus tayyorgarlikka, suhbatni boshlash

malakasiga, respondentda qiziqish uyg'otish, u fikrini samimiy tarzda aytishiga erishish qobiliyatiga, sabr-toqat hamda odobga ega bo'lishni talab qiladi.

Jamoatchilik fikri haqidagi axborotlar quyidagi kuzatuv turlari asosida olinishi mumkin: keng ommaviy, stixiyali, tashkiliy, ochiq, bir martalik, ko'p martalik kuzatuvlar; hujjatlarni o'rganish; jamoatchilik muhokamalari, umumxalq, hududiy, alohida ijtimoiy guruhlar kuzatuv; alohida shaxslar kuzatuv; konferensiyalar, ilmiy, nazariy, uslubiyat so'rovlar (intervyu, anketa va hokazo). Ijtimoiy statistikada jamoatchilik fikri haqida axborot olish manbai bo'lib aholi va mehnat jamoalarini bir vaqtning o'zida o'rganish xizmat qiladi. Bunday tadqiqotlarni o'tkazishda respondentlar javoblari asosida hisobchilar tomonidan to'ldiriladigan anketalar asosiy vosita rolini o'ynaydi. Bir vaqtda o'tkaziladigan tadqiqotlar keng qamrovli va tanlanma bo'lishi mumkin, biroq asosiy e'tibor birliklar majmuasini tanlashni tashkil qilish bilan farqlanuvchi turli usullarni o'z ichiga oluvchi tanlanma kuzatuv usuliga qaratiladi. Tipik usul eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi.

So'nggi yillarda bu maqsadda tanlanma majmualarni tashkil qilishning mashina usullari qo'llanila boshladi. Bunday tanlashni tashkil qilishning mohiyati ekspert yo'li bilan aniqlanuvchi, majmualar tavsifi bilan chambarchas bog'liq "yashirin" omillarning kichik miqdori mavjud degan taxminga asoslanadi. Yashirin omil hamda majmualarning sifat jihatidan bir xil guruhlariga bo'linishiga sabab bo'luvchi holatlar o'rtasidagi statistik hisobotning asosiy modeli ularning bir-biriga nisbatida aks ettiriladi.

$$x - \bar{x} = \delta_{(x)}rv$$

Tanlab olingan ma'lumotlar to'plamini hosil qilish uchun birlamchi majmua x ko'rsatkichi bo'yicha olingan

ma'lumotlar to'plamining umumiy hajmi $n = \sum_{i=1}^m n_i$ ga teng bo'ladi.

Stratifikatsiya qilingan tanlab olingan ma'lumotlar to'plamining samaradorligi hamda dispersiya bilan tavsiflanadi.

3.4. Jamoatchilik fikrini o'rganishning statistik usullari

Jamoatchilik fikri haqidagi ma'lumotlar «Statistika umumiy nazariyasi» fanidan yaxshi tanish bo'lgan usullar yordamida qayta ishlanadi. Bunda svodka va guruhlash, o'rtacha va nisbiy miqdorlar, korrelyasion va regression tahlil, dinamika ko'rsatkichlari va hokazolar keng qo'llaniladi. Biroq bundan tashqari o'ziga xos usullar ham ishlab chiqilgan. Anketalarda berilgan javoblarni tahlil qilish uchun moslashuv jadvali deb ataluvchi jadvallardan foydalaniladi. Eng sodda moslashuv jadvali ma'lum bo'lgan 2x2 chastotali jadval bo'lib, uning asosi aloqa koeffitsientlari hisoblanadi.

Jadval

	V ₁	V ₂	Hammasi
A ₁	f ₁₁	f ₁₂	f ₁₀
A ₂	f ₂₁	F ₂₂	f ₂₀
J a m i	f ₀₁	F ₀₂	f ₀₀

Jadvalni tuzishda foydalanilgan javoblar dixotomik bo'lib, ikki xil A₁ va A₂, V₁ va V₂ ko'rsatkichlarni qabul qilishi mumkin, degan taxmin inobatga olinadi. Jadvalda respondentlar 2 ta A va V savolga bergan javoblariga ko'ra tasniflanishi mumkin. Jadval asosida kontingent kabi ba'zi bir aloqa koeffitsientlarini hisoblab chiqish mumkin:

$$Q_1 = \frac{f_{11} \cdot f_{22} - f_{12} \cdot f_{21}}{f_{11} \cdot f_{22} + f_{12} \cdot f_{21}}$$

yoki

$$Q_2 = \frac{c-1}{c+1}$$

Bu erda: $c = \frac{f_{11} - f_{22}}{f_{12} - f_{21}}$.

Echimni topish uchun quyidagi yo'l bilan topiladigan ko'rsatkichdan foydalanamiz:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^c \frac{(f - f^1)^2}{f^1}$$

Bu erda summalashning ikki karrali belgisi satr va ustunlar bo'yicha jamlash zaruriyatiga ishora qiladi.

Qisqacha xulosa

Mavzuni o'rganish talabalarga siyosat va iqtisodiyotning dolzarb masalalari bo'yicha aholi fikrini aniqlash maqsadida tanlanma tadqiqot o'tkazish usulini egallash, u yoki bu masala bo'yicha aholi fikrini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimini hisoblash imkonini berib, aholi o'rtasida so'rov olib borish ko'nikmalarini rivojlantirishga zamin yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Jamoatchilik fikri nimani anglatadi?
2. Jamoatchilik fikrini qanday aniqlash mumkin?
3. Anketalar qanday tarzda tayyorlanadi?
4. Tadqiqot natijalari qanday tarzda qayta ishlanadi?
5. Jamoatchilik fikrini qanday ko'rsatkichlar tizimi tavsiflab beradi?

IV bob. RESPUBLIKA AXOLISINING IJTIMOIIY TARKIBI, SHAXS, OILA VA MEHNAT JAMOASI STATISTIKASI

4.1. Jamiyat tarkibi, shaxs, oila va mehnat jamoasi statistikasi

Ijtimoiy taraqqiyot insoniyatning faol, ma'naviy etuk shaxs sifatida har tomonlama garmonik ravishda rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. SHaxsning shakllanishida oila, maktab, maktabgacha va maktabdan tashqaridagi ta'lim-tarbiya muassasalari, mehnat jamoalari, madaniyat va san'at muassasalari, ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot ishtirok etadi. Bunda oila asosiy o'ringa ega, chunki shaxs sifatida shakllanish asoslarining poydevori oilada qo'yiladi.

Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy va iqtisodiy bo'lagidir. U bolalarning jamiyat a'zolari sifatida shakllanishida, mehnatga hamda jamiyatning boshqa a'zolariga munosabatini, dunyoqarashi shakllanishida birinchi tarbiyachisidir. SHaxs hamda fuqaro sifatida shakllanish asoslariga oilada poydevor qo'yiladi. Oilada daromad va xarajat tarkibi shakllanadi, madaniyat va hulq asoslari singdiriladi. Va nihoyat, oila avlodlar almashinuvining asosi bo'lib, unda "insonning paydo bo'lishi, naslning davom etishi" amalga oshiriladi.

Oila va shaxs statistikasi oldidagi vazifalar doirasi juda keng. Statistika u yoki bu davr mobaynida oilalar soni va ularning tarkibi haqidagi ma'lumotlarni yig'ib, ularga qayta ishlov beradi; oila tarkibi o'zgarishining qonuniyatini, oilaning vujudga kelishi va tarqab ketishiga hamda oiladagi bolalar soniga ta'sir qiluvchi omillarni; oilalarning daromad va xarajatlari tuzilmasi, uy-joy bilan ta'minlanganlik darajasi va hokazolarni aniqlab beradi. SHaxs shakllanishining sharoitlari, hukumat tomonidan oilani mustahkamlash, shaxsning har tomonlama etuk bo'lib rivojlanishi uchun kerak sharoitlarni shakllantirish borasidagi chora-tadbirlarni o'rganish statistikaning muhim vazifasidir.

4.2. Shaxsning rivojlanishiga ijtimoiy sharoitlar ko'rsatuvchi

ta'sirni statistik o'rganish

Insonni shaxs sifatida o'rganish, shuningdek, uning rivojlanishiga ijtimoiy sharoitlarning ta'sirini o'rganish ijtimoiy statistikaning eng muhim va murakkab vazifalaridan biridir.

Inson statistika paydo bo'lgandan beri ma'lum bir demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar jarayonida aniqlangan shaxs sifatida statistik tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. Shaxs muammolari esa asosan «Falsafa» nuqtai nazaridan «Psixologiya», «Ma'naviyat asoslari», «Dinshunoslik», «Madaniyatshunoslik», «O'zbekistonda demokratik jamiyat qurilish amaliyoti va nazariyasi» kabi fanlar tomonidan o'rganib kelingan. Shaxsning har tomonlama rivojlanishi, jamiyat va shaxs munosabatlariga e'tibor qaratilayotgan hozirgi paytda bu muammoga ijtimoiy statistikaning e'tibor qaratishiga ham ehtiyoj sezilmoqda.

Statistikaning bu sohadagi vazifalari haqida gapirishdan avval "shaxs" tushunchasining mohiyatini ko'rib chiqaylik. Inson nafaqat biologik, balki ijtimoiy mavjudot hamdir. Shaxs - ijtimoiy tushuncha, chunki u insonga ijtimoiy hayot subyekti sifatida yondashadi. Insonni shaxs sifatida qabul qilishda uning mashg'ulot turi, fikr doirasi, madaniyati, ijodiy jamoadagi o'rni va ishtiroki, jamiyatning boshqa a'zolari bilan aloqasi asosida mulohaza yuritiladi, ya'ni shaxs o'zi mansub bo'lgan jamiyat tizimining ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy belgilarini o'zida mujassamlashtiruvchi insondir.

Shu tariqa shaxs jamoatchilik aloqalarining obyekti bo'lish bilan birga, shu paytning o'zida subyekti hamdir, ya'ni inson bir tomondan, shaxs sifatida jamoatchilik aloqalarining natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularning yaratuvchisidir.

Shaxsning jamoatchilik aloqalari obyekti va subyekti tarzidagi masalada shaxsning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxsning nima ish qilishi, jamiyat hayoti va muhitiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida fikr muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir tarixiy davr shaxsning ma'naviy qiyofasida iz qoldiradi va har bir sinf doirasida o'zi dunyoqarashini yaratadi. Bizning jamiyatimizda ijtimoiy guruhlar har biri - ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar, ziyolilar shaxs sifatida teng huquqli bo'lib, har tomonlama garmonik rivojlanish uchun bir xil sharoitga ega.

Insonni shaxs sifatida statistik o'rganishning zarurligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Biroq shuni qayd qilib o'tish kerakki, statistikaning bu sohasida ko'p savollar hali o'z echimini topmagan. Shaxs va uning shakllanish sharoitlarini o'rganishda maxsus tashkil qilinuvchi statistik va ijtimoiy tadqiqotlar, shuningdek, u yoki bu davrdagi ijtimoiy sharoitlar va ularni insonning shaxs sifatida shakllanishi va tarbiyalanishiga (bevosita yoki bilvosita) ta'sirini tavsiflovchi statistikaning turli tarmoq va bo'limlari(xalq ta'limi, madaniyat va san'at, jismoniy tarbiya va sport, mehnat jamoalari va hokazo)ning bir qator ko'rsatkichlaridan foydalanish katta o'rin egallaydi.

Shaxsning har tomonlama rivojlanishiga oila va jamiyat tarbiyasining uyg'unlashuvi tufayli erishiladi, shu sababli statistika bu jarayonning oiladan tortib, to jamoatchilik institutlarigacha bo'lgan qonuniyatlarini hisobga olib borishi zarur.

Shaxs shakllanishining asosiy shart-sharoitlari oilada yaratiladi. Oiladagi mikroiklim shaxsning ma'naviy shakllanishiga asos soladi. Jamiyatga qarshi xatti-harakatlar aksariyat hollarda totuv bo'lmagan oilalarda o'sgan o'smirlar tomonidan sodir etilishi bejiz emas, albatta. Oilada tarbiya sifatiga ko'p omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni aniqlash uchun maxsus sotsiologik tadqiqotlar o'tkaziladi va oilalarning turli xususiyatlari - tarkibi, ota-onalarning ma'lumoti, ma'naviy holat, qadriyatlarini tanlash va ularga rioya qilish imkoniyatlari o'rganiladi.

Insonning tarbiyalanishi va shaxs sifatida shakllanishida davlatning ishtiroki (jamiyatning hissasi) quyidagi ko'rsatkichlar orqali ko'zga tashlanadi: doimiy faoliyat ko'rsatuvchi maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalari (bolalar bog'chalari, yaslilar) va ulardagi bolalar soni; kunduzgi, kechki, sirtqi umumta'lim maktablari va ularda ta'lim oluvchilar soni; kuni uzaytirilgan maktablar hamda ushbu guruhlarda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni; maktabdan tashqari muassasalarning mavjudligi (yosh texniklar va naturalistlar stansiyalari, musiqiy, xoreografik maktablar va

hokazo) va ularda shug'ullanayotgan bolalar soni; bolalar adabiyotini nashr qilish, bolalar kutubxonalar soni, ularning kitob fondi hamda o'quvchilar soni; kunduzgi umumta'lim maktablaridagi jismoniy tarbiya jamoalari miqdori va ularda muntazam ravishda shug'ullanuvchilar soni; bolalarning ma'ruza, spektakl, konsert va kinoseanslarga tashrif buyurishi soni. Yuqorida sanab o'tilgan va shu kabi boshqa ko'rsatkichlar shaxsning bolalik va yoshlik chog'ida shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy sharoitlarni tavsiflab beradi. Shaxsning shakllanishi esa bu yosh doirasidan tashqarida ham, ya'ni doimiy ravishda davom etadi. Shu sababli bu ko'rsatkichlar yana quyidagi ko'rsatkichlar bilan to'ldiriladi: o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari va ularda ta'lim olayotgan talabalar soni; ommaviy kutubxonalar soni, ularning kitob fondi, o'quvchilar soni va har bir o'quvchiga berilgan kitoblar soni; aholining kinoseans, teatr, konsert, muzey va hokazolarga borishi; aholining badiiy havaskorlik faoliyatiga qatnashishi; sport muassasalari va ularda shug'ullanuvchilar soni; turli ko'lamdagi xalq universitetlarida shug'ullanayotganlar soni.

Shaxsni xarakterlovchi bir qator ko'rsatkichlar mehnat jamoalari statistikasi tomonidan amalga oshirilishi mumkin, chunki aynan jamiyat ravnaqi uchun mehnat qilish orqali insonning shaxs sifatidagi asosiy tavsifi yuzaga chiqadi. Jumladan, mehnat faoliyatini boshlayotgan yoshlarni kasbga boshlang'ich tayyorlash ko'rsatkichlari, mehnatkashlarning ratsionalizatorlik, shanbalik va hashar kabi mehnat faoliyatida ishtirok etishi ko'rsatkichlari; mehnatkashlarning jamoatchilik tashkilotlari, saylov idoralari va shu kabilarda ishtirok etishi ko'rsatkichlarni shaxs tavsifini ifodalovchi ko'rsatkichlar qatoriga qo'shishimiz mumkin. Insonni shaxs sifatida uning daromad va xarajatlari tuzilmasi, iste'mol talabi, bo'sh vaqtdan foydalanishi va shu kabi boshqa ko'rsatkichlar ham xarakterlaydi.

4.3. Oila tarkibini uning kattaligi, bolalar soni, ma'lumot darajasi va boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha statistik o'rganish

Statistikada oila qarindoshlik rishtalari yoki belgilari bilan bog'langan, birgalikda yashovchi hamda umumiy byudjetga ega bo'lgan shaxslar guruhi sifatida ko'rib chiqiladi.

Bitta nikoh juftligidan iborat bo'lgan (bolali yoki bolasiz) oila oddiy nuklear oila deb ataladi. Ikki yoki undan ortiq nikoh juftligidan iborat bo'lgan oila murakkab oila deb ataladi. So'nggi paytlarda yana bir tushuncha - "oilaviy guruh" paydo bo'ldi. "Murakab oila" "oilaviy guruh"dan farqlanishining mohiyati xo'jalikning birgalikda yoki alohida yuritilishidadir. Masalan, agar yosh oila mustaqil byudjetga ega bo'lgan holda ota-onasi bilan bitta xonadonda yashasa, ular statistikada alohida oila deb, ikkala oila birgalikda esa oliaviy guruh deb yuritiladi. Agar byudjet umumiy bo'lsa, u holda bunday oila murakkab oila deb ataladi. Oilaviy guruh va murakkab oilaning ajratilishi oilalarni uy-joy bilan ta'minlash, bolalar muassasalaridagi joylarni prognoz qilish hamda boshqa ijtimoiy muammolarni echishni o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Oila tarkibiga kirmaydigan odamlar ikki turga bo'linadi: oilasidan alohida yashovchi shaxslar (oilasi bilan muntazam moddiy aloqa holatida) hamda yolg'izlar - oilasi bilan moddiy aloqasiz yoki umuman oilasi bo'lmagan shaxslar.

Turli tarkibdagi oilalar miqdorini aniqlash statistikaning vazifalaridan biridir. Oila taqsimlanishini oila tarkibidan farqlash zarur, bunda bir oila a'zolarining turli demografik va ijtimoiy-iqtisodiy belgilari bo'yicha taqsimlanishini tushunish kerak. Alohida oilalar tarkibini ko'rsatkichlarning keng doirasi (oila a'zolarining soni, ularning yoshi, millati, jamiyatdagi guruhi, bolalar soni va boshqalar)ga asosan o'rganar ekan, statistika ma'lumotlarga qayta ishlov berishda oilalarni u yoki bu ko'rsatkichlari bo'yicha taqsimlaydi.

Statistikada birgalikda yashayotgan oila a'zolarining qarindoshlik darajasidan kelib chiqqan holda quyidagi tiplari ajratib ko'rsatiladi:

- 1) bolali yoki bolasiz bitta nikoh juftligidan iborat oila;
- 2) bolali yoki bolasiz bitta nikoh juftligi hamda er-xotinning ota-onalaridan biri va boshqa qarindoshlaridan iborat oila;
- 3) bolali yoki bolasiz ikki yoki undan ortiq nikoh juftligi er-xotinning ota-onalaridan biri va boshqa qarindoshlaridan iborat (yoki ularsiz) oila;
- 4) ona (ota) va boladan iborat oila - to'liq bo'lmagan oila;
- 5) ona (ota) va bola hamda ona (ota)ning ota-onalaridan biridan iborat oila;

6) boshqa oilalar.

Hozirgi paytda shaharda ham, qishloqda ham bolali yoki bolasiz bitta nikoh juftligidan iborat bo'lgan nuklear oilalar ko'pchilikni tashkil etmoqda.

Oilalarni bolalar soniga qarab taqsimlashda er-xotinning birgalikdagi hayoti ko'rsatkichlarini ham inobatga olish zarur, chunki er-xotin birgalikda qancha ko'p yashasa, bolalar sonining ortishi ehtimoli shunchalik ortadi.

Yosh oilalarni ko'rib chiqqanda ularning ota-onalari bilan birgalikda yoki alohida yashash masalasi eng muhim masalalardan birini tashkil etadi. Alohida xonadonda yashayotgan oilalar ulushini aniqlash bilan bir paytda oilalar egallab turgan maydonning har bir oila a'zosiga to'g'ri kelishi, xonalar soniga qarab taqsimlanishini o'rganish ham katta ahamiyat kasb etadi. Oila tarkibini er-xotinning ma'lumotiga qarab o'rganish ham ma'lum bir ahamiyatga ega.

Bizning ko'p millatli mamlakatimizda turli millat vakillari tez-tez nikohdan o'tadilar, ya'ni millatlar aralashuvi jarayoni ro'y beradi. Bu holatning hajmini va statistikadagi o'zgarishlar qonuniyatini o'rganish uchun turli millat vakillaridan tarkib topgan oilalar ulushi ko'rsatkichi hisobga olinadi. Millatlar aralashuvi jarayoni ko'proq shaharlarda faol yuzaga kelmoqda.

Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy tavsifida oila yuklamasi - mehnat bilan mashg'ul yoki tirikchilik uchun mustaqil manbaga ega bo'lgan har bir oila a'zosiga to'g'ri keluvchi boqimandalar soni juda muhim ahamiyatga ega. Boqimandalarning asosiy qismi 18 yoshgacha bo'lgan bolalardir.

Yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari, statistika oilalarning boshqa bir qator ko'rsatkichlar bo'yicha taqsimlanishini ham o'rganadi. Har bir muayyan guruh oilalar orasida o'tkaziluvchi tadqiqotlar dasturi va maqsadiga asosan tashkil qilinadi.

Ijtimoiy statistikada oilalarni o'rganish bilan bog'liq tug'ilish, o'lim, nikoh qurish, ajralish kabi bir qancha holat va jarayonlar ham o'rganiladi. Alohida omillarning tug'ilishga ta'sirini chuqurroq o'rganish maqsadida shahar va qishloq ayollari, turli millat vakillari, turli ma'lumot egalari va hokozalarda tug'ilish ko'rsatkichlari hisobga olinadi. Barcha joylarda onalar ma'lumotining tug'ilgan bolalar soniga ta'siri qonuniyati bir xil: ma'lumot darajasi pasaygan sari, bolalar soni

ortib boradi. Oilani o'rganishda turli millatga mansub bo'lgan ayollarning tug'ilgan bolalar soniga taqsimlanishi o'ziga xos qiziqish uyg'otadi. Statistikada tug'ilishni o'rganishda tug'ilgan bolalar sonining onalar yoshi, tug'ilish tartibi (birinchi, ikkinchi, uchinchi ... bola), tug'ilish oylari kabi ko'rsatkichlari bo'yicha taqsimlanishi ham o'rganiladi.

Statistika har yili qayd qilinadigan nikohlarning sonini (oylar bo'yicha), shuningdek, nikohdan o'tayotganlarning yoshi va boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha taqsimlanishini o'rganadi. Oilani mustahkamlash nuqtai nazaridan qaraganda ajralishlar miqdorini, ularning birga turmush kechirgan davri, ajralish sabablari kabi ko'rsatkichlari bo'yicha taqsimlanishini o'rganish katta ahamiyat kasb etadi.

Qayd qilingan nikoh va ajralishlarning mutlaq miqdorini hisobga olish bilan bir qatorda statistikada ikkala turdagi ko'rsatkichlar har ming kishiga nisbatan ham hisobga olib boriladi.

Ajralishlarning ijtimoiy muammosi juda kattadir. Uning mohiyati qisman shundaki, ajralganlarning aksariyat qismi, ayniqsa, bolali ayollar qayta nikohdan o'tmaydi. Bunday oila o'zining asosiy vazifasi - o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalashni to'liq amalga oshirishga qodir bo'lmaydi. Xuddi shuning uchun ham oilani mustahkamlash eng muhim vazifalardan biri bo'lib, uni amalga oshirish uchun muayyan chora-tadbirlar, shu jumladan, ayollar, onalarga mehnat va jamoatchilik faoliyatida faol qatnashish imkonini beruvchi sharoitlar yaratish belgilab qo'yilgan.

4.4. Mehnat jamoasining davlatni boshqarishdagi va xalq xo'jaligidagi ishtiroki statistikasi ko'rsatkichlari

Statistika avvalo mehnat jamoalarining davlatni boshqarishdagi ishtirokini o'rganadi. Mamlakatimizdagi mehnat jamoalari va mehnatkashlar o'zlarining davlat hokimiyatidagi ishtiroklarini xalq deputatlari Kengashlari orqali amalga oshiradilar.

Mehnat jamoalari deputatlikka, xalq sudiga o'z nomzodlarini qo'yadilar, mahalliy Kengashlar ijroiya komitetlari, ularning bo'limlari va boshqaruvlarining hamda deputatlarning hisobotlarini tinglaydilar. Ular xalq ishonchini qozona olmagan deputatlarni, xalq sudi a'zolarini chaqirib olish masalasini ko'tarib chiqishlari

mumkin. Ijtimoiy statistika yuqorida ko'rsatilgan hodisa va jarayonlarga miqdor va sifat jihatidan tavsif beradi hamda buning uchun mos keluvchi statistik ko'rsatkichlarni ishlab chiqadi.

Statistika, shuningdek, mehnat jamoalari va mehnatkashlarning korxonalar, muassasa va tashkilotlarni boshqarishdagi ishtirokini ham o'rganadi. SHu sababli statistika mehnat jamoalari ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishining joriy va kelajakdagi rejaları loyihalarini ishlab chiqish va muhokama qilish; jamoa shartnomalari tuzish va ularni bajarish; kadrlar tayyorlash va joylashtirish hamda ulardan samarali foydalanish, kadrlar malakasini oshirish va ularning barqarorligiga erishish; moddiy rag'batlantirish, ma'rifiy-madaniy chora-tadbirlar o'tkazish, uy-joy qurilishi, ishlab chiqarishni rivojlantirish fondlaridan foydalanish va mablag'lardan oqilona foydalanishni nazorat qilish; mulk butunligini saqlash va moddiy resurslardan oqilona foydalanish; mehnat intizomini mustahkamlash, mehnatga haq to'lashni tashkil etish, me'yorga solish va shu kabilardagi ishtirokini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ishlab chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, statistika ishlab chiqarishni boshqarishning turli shakllarida band bo'lgan mehnatkashlarni ularning ijtimoiy-demografik belgilari bo'yicha (tarkibi) soni; rejalar muhokamasida ilgari surilgan takliflar miqdori va ularning samaradorligi, mutaxassislarni tayyorlash va ularning vazirliklar, boshqarmalar, mahkamalar, tarmoqlar, hududlar bo'yicha taqsimlanishi miqdori; har bir ishchiga to'g'ri keluvchi rag'batlantirish fondlarining o'rtacha hajmi hamda bu fondlarning mehnatga haq to'lash fondidagi salmog'i; ishlab chiqarish me'yorlarini bajarishning o'rtacha foizi, davomiylik koeffitsienti, ishga sababsiz chiqmaslik, ishsiz qolish oqibatida ish vaqtining yo'qotilishi kabi ko'rsatkichlar hisobga olinadi.

Mehnat samaradorligining o'sishi, mahsulot tannarxining pasayishi kabi mehnatning sifat ko'rsatkichlariga bo'lgan ta'sirni statistika ishchilarning xalq xo'jaligini qayta qurishdagi ishtiroki orqali ham o'rganadi.

Mamlakatimizda uyushtiriladigan umumxalq hasharlari mehnatkashlarning ijtimoiy-siyosiy hamda mehnat faoliyatidagi faolligi ortishiga yorqin misol bo'la oladi.

4.5. Statistik ma'lumotlarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishlari va mehnat jamoasi haqidagi axborot manbalari

Ko'rib turganimizdek, mehnat jamoasini o'rganish uchun statistika o'rtacha va nisbiy miqdorlar, guruhlar, dinamika qatori ko'rsatkichlari, indekslar kabi bir qator statistik usul va ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishi zarur.

Xalq xo'jaligining turli tarmoqlaridagi mehnat jamoalari haqidagi axborotning asosiy manbai bo'lib statistik hisobotlar hamda statistika qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladigan kuzatuvlar, sotsiologik tadqiqotlar xizmat qiladi.

Korxonalar va tashkilotlarning statistik ma'lumotlaridan foydalanish mehnat jamoalari va mehnatkashlarning davlatni boshqarish va xalq xo'jaligidagi hamda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy ravnaqidagi ishtirokini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'zlashtirish talabalarga jamiyatning ijtimoiy tarkibi, turli Aholi guruhlarning yaqinlashuvi hamda differentsiatsiyasi bo'yicha bilim va ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi, oila va shaxsni ijtimoiy munosabatlarning obyekt va subyekt sifatida o'rganish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi nimani anglatadi?
2. Oila va shaxs qay tarzda ijtimoiy munosabatlarning obyekt va subyekt bo'la oladi?
3. Oilalarning bolalar soniga qarab taqsimlanishi qanday amalga oshiriladi?
4. Oilalarning daromad miqdoriga qarab taqsimlanishi qanday amalga oshiriladi?
5. Bolalar oilalarga yordam ko'rsatishda davlatning ishtiroki qanday?

V bob. AXLOQ-ODOB, AXOLINING BO'SH VAQTI VA UNING SARFLANISHI

5.1. Aholi axloq-odobini statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Axloq yoki moral (lat. *moralis* - ma'naviy) - jamiyat ongining shakllaridan biri bo'lib, odamlarning bir-biriga hamda jamiyatga bo'lgan munosabatlarini qamrab oluvchi axloq me'yorlari va tamoyillari majmuasini aks ettiradi.

Axloq-odob statistikasi ijtimoiy statistikaning eng keksa tarmoqlaridan biridir. O'tgan asrda ham u ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga qaratgan. Olimlar faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, inson hayotining axloqsiz tomonlarini hamda ijtimoiy patologiyaning turli jihatlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar axloqiy statistikaning asosiy ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qiladi. Axloq-odob statistikasi jinoyat statistikasi, sud statistikasi, o'z-o'zini o'ldirish statistikasi, axloqiy buzqlik statistikasi, ichkilikbozlik statistikasi kabi turlarga bo'linadi.

Insonlarning axloqiy qiyofasi jamiyat tizimi statistikasi, oila, shaxs, mehnat jamoasi statistikasi, turmush darajasi statistikasi kabi Ijtimoiy statistikaning barcha bo'limlarida ko'rib chiqiluvchi ko'rsatkichlar orqali ochib beriladi. Ijtimoiy og'ish va qonunbuzarlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga oluvchi ma'naviy statistika ko'rsatkichlari bu qiyofani xarakterlashda alohida o'ringa ega.

5.2. Ijtimoiy og'ish va qonunbuzarliklar ko'rsatkichlari

Axloq-odob statistikasi o'z ko'rsatkichlarida jamiyatga qarshi xatti-harakat orqali aks ettiriluvchi ma'naviyat me'yorlaridan chetga chiqishlar - ijtimoiy og'ishlardan tashqari huquqbuzarliklar(jinoyatlar)ni ham aks ettiradi. Ko'rsatkichlarni belgilangan yo'nalishlar bo'yicha guruhlarga bo'lish chog'ida ba'zi hollarda ijtimoiy og'ish va huquqbuzarliklar o'rtasidagi chegara shartli bo'lib, umuman ko'zga ko'rinmasligi mumkin. Axloq me'yorlaridan chetga chiqishning eng ko'p tarqalgan va zararli ko'rinishlaridan biri ichkilikbozlik, alkogolizm va narkomaniyadir.

Jamiyat uchun katta ijtimoiy va iqtisodiy zarar keltirib chiqaruvchi alohida fuqarolarning mehnatga salbiy munosabati ham ijtimoiy og'ishlarga mansub bo'ladi. Bunday munosabat sababsiz ishga kelmaslik, ishga kechikish, ishsiz bekor turish kabi mehnat intizomining buzilishida hamda bekorchilik, tekinxo'rlik, parazitizmga ko'zga tashlanadi. Mehnat intizomining buzilishi mehnatni tashkil qilishni rejalashtirishdagi xato va kamchiliklar, mehnat jamoasi va oilada mehnat tarbiyasiga kam e'tibor berilishi kabi ko'plab omillar bilan izohlanadi. Mehnat intizomini buzishni tavsiflovchi bir qator ko'rsatkichlar sanoat, qurilish, savdo va boshqa tarmoqlarning korxon va tashkilotlari statistik hisobotlarida keltiriladi. Unda sababsiz ish qoldirish va mehnat intizomini buzishning boshqa turlari sababli ishdan bo'shatilganlar soni, yil boshidan sababsiz ish qoldirgan xodimlar soni, sababsiz ish qoldirish tufayli yo'qotilgan ishchi kunlari soni kabi ko'rsatkichlar o'z aksini topadi. Bu ma'lumotlar mehnat intizomining quyidagi umumlashtiruvchi baholarini olish imkonini beradi: sababsiz ish qoldirgani uchun ishdan bo'shatilganlarning jami ishdan bo'shaganlar miqdoridagi salmog'i; ishga sababsiz chiqmaganlarning xodimlar umumiy soniga nisbati; ishga sababsiz chiqmaslikning umuman ishga kelmaslik miqdoridagi salmog'i va hokazo. Xodimlarning aybi tufayli mehnat smenalari ishsiz turib qolishini hisobga olish nisbatan kam rivojlangan.

Intizomga rioya qiladigan xodimlarni ishdan bo'shatish kadrlar oqimining davomiyligi bilan bog'liq yo'qotishlarga sabab bo'ladi. Bu moddiy ishlab chiqarish sohasidagi xodimlarning boshqa ishga chalg'ishi hamda ishga yangi qabul qilinganlarni o'qitish yoki malakasini oshirish tufayli yuzaga keladi. Mehnat intizomining buzilishi bundan tashqari ishlab chiqarish jarayoni uzviylikining buzilishiga va yo'qotishlarga sabab bo'ladi.

Axloq-odob statistikasi mehnat intizomini buzuvchilarga qo'llaniladigan choralarni ham hisobga olib boradi. Bunday choralar tizimida mukofotdan mahrum qilish, imtiyozli yo'llanmadan mahrum qilish, mehnat ta'tili muddatini o'zgartirish, yig'ilishda muhokama qilish, jamoa sudi, ishdan bo'shatish kabi choralarni alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

Mehnatga salbiy munosabatda bo'lishning jamiyat uchun eng xavfli ko'rinishlari qatoriga bironing evaziga kun ko'rish sifatida izohlanuvchi tekinko'rlik, bekorchilik, parazitizmni kiritish mumkin. Tekinko'rlik insonlar, ayniqsa, yoshlar tarbiyasidagi jiddiy kamchiliklar va boqimandalik kayfiyati oqibatida paydo bo'ladi.

Axloq-odob statistikasida tekinko'rlar ma'muriy tumanlarga bo'lingan holda hisobga olib boriladi. Bunday ma'lumotlarni yig'ishda militsiya ma'lumotlaridan foydalaniladi. Tekinko'rlarning uch asosiy guruhi mavjud:

1. Profilaktika qilinadigan tekinko'rlar - ilgari tekinko'rlik uchun javobgarlikka tortilmagan shaxslar. Ularni mehnatga jalb qilish tarbiyaviy usuldagi chora-tadbirlar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

2. Ashaddiy tekinko'rlar - mehnat qilishdan astoydil bo'yin tovlovchi shaxslar.

3. Jinoyatchilar - uzoq vaqt davomida biror-bir foydali ish bilan mashg'ul bo'lmagan, muqaddam jinoyat uchun javobgarlikka tortilgan shaxslar.

Axloqqa chayqovchilik va talon-taroj qilish katta zarar etkazadi. Byudjet statistikasida oziq-ovqat hamda nooziq-ovqat mahsulotlarini fuqarolardan sotib olish ko'rsatkichlari alohida hisobga olinadi. Biroq bu ma'lumotlar bo'yicha tovarlarning qanday narxlarda sotib olinganligini aniqlash juda qiyin. Ko'pchilik tovarlar (masalan, matolar, trikotaj) bo'yicha byudjet statistikasida qaysi bir muayyan mahsulot turi qachon, kimdan, qanday narxda sotib olinganini aniqlashning imkoni yo'q. Fuqarolardan sotib olinadigan mahsulotlar haqida yanada mukammal axborot olish uchun maxsus tadqiqotlar o'tkazib turiladi.

Tadqiqotlar dasturi fuqarolardan benzin, turli xildagi qurilish materiallarini sotib olish ko'rsatkichlari yordamida mulkni talon-taroj qilish hollarini aniqlash imkonini ham beradi. Jamiyat mulki yoki fuqarolarning shaxsiy mulkini jinoyat yo'li bilan o'zlashtirib olish talon-taroj qilish, deyiladi.

Statistik hisobotlar ma'lumotlari davlat mulkiga ziyon etkazish, uni talon-taroj qilish hollarini qayd qilish imkonini beradi. Unda moddiy zarar, talon-taroj qilish haqidagi ma'lumotlar, etkazilgan ziyon hamda aybdor shaxslardan undirib olingan moddiy zarar miqdori va summasi qayd qilib boriladi. Jamiyat mulki hamda

fuqarolarning shaxsiy mulkini talon-taroj qilish haqidagi asosiy ma'lumotlar IIV idoralarida saqlanadi.

5.3. Bo'sh vaqtni o'tkazishni statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Bo'sh vaqt aholi vaqt byudjetining eng muhim qismi bo'lib, insonning turmush tarzini, uning hayot faoliyatini ko'zga kabi o'zida aks ettiradi. So'nggi o'n yilliklar mobaynida statistika idoralari vaqti-vaqti bilan aholining vaqt byudjeti bo'yicha tanlanma tadqiqot ishlari olib bordilar. Bu esa turmush tarzini o'rganishda, hayot sharoitlari yaxshilanishining vaqt byudjetiga, jumladan, fuqarolarning bo'sh vaqtlariga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lishiga zamin yaratadi.

Aholining bo'sh vaqti statistikasi aholining turli ijtimoiy-kasbiy guruhlarida bo'sh vaqt hajmi, tuzilmasi va dinamikasini tadqiq etish vazifalarini bajaradi. U aholining ijtimoiy-demografik belgilari hamda moddiy va madaniy saviyasi, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishi hamda mehnat faoliyati xarakterining bo'sh vaqtni o'tkazishga ta'siriga baho beradi. Statistika idoralari tomonidan o'tkaziladigan tanlanma tadqiqotlar bunga katta yordam beradi.

SHahar va qishloq aholisi, aqliy va jismoniy mehnat vakillari, turli millat va elat vakillarining bo'sh vaqti o'rtasidagi farqning yo'qotilishi Ijtimoiy statistikaning asosiy vazifalaridandir. Ijtimoiy statistika alohida ijtimoiy guruhlar: ishchi, xizmatchi va dehqonlar bo'sh vaqtini samarali o'tkazishni tahlil qiladi, huquqiy me'yorlar hamda mafkuraviy va tarbiyaviy ishlar aholining bo'sh vaqtni o'tkazishga ta'sir ko'rsatishiga baho beradi.

Bo'sh vaqtni o'rganishga yondashish ko'p jihatdan aholining vaqt byudjetida vaqt sarflanishi tasnifga bog'liq bo'ladi. Aholi byudjetining turli tadqiqotlarida quyidagi tasnifni yaratish uchun turli mezonlardan foydalanilgan: moddiy ishlab chiqarish sohasida mehnatga vaqt ajratilishi, bo'sh vaqt ajratilishi, dam olishga vaqt ajratilishi va hokazo. Ijtimoiy statistikada hayot tarzini kompleks ravishda o'rganish uchun ishdan tashqari vaqt va uning ichida bo'sh vaqt ajratilishi, vaqt sarflanishi umumiy summasiga nisbati mezonlari muhim o'rin egallaydi. Bu mezonlardan

foydalanganida asosiy e'tibor vaqt sarflanishining tasnifida ish vaqti va ish bilan bog'liq bo'lgan vaqt sarflanishini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni sinchkovlik bilan detallashtirishga qaratiladi. Bunday mezonlar asosida tashkil qilingan vaqt byudjeti ko'rsatkichlari tizimi ijtimoiy jarayonlarni insonning noishlab chiqarish faoliyati parametrlarining, uning bo'sh vaqti miqdor va sifat jihatidan o'zgarishi tarzida chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

5.4. Sutkalik vaqt fondi va ishdan tashqari vaqt statistikasi

Bo'sh vaqtni aholi vaqt byudjetidagi boshqa guruhlardan ajratgan holda o'rganish iloji yo'q. Bo'sh vaqtning har bir ijtimoiy guruh uchun hajmi, salmog'i va tuzilmasi ish vaqti hamda ishlab chiqarishda ish bilan bog'liq bo'lgan vaqt ko'rsatkichlari, shuningdek, uy xo'jaligi yuritish, mahsulot sotib olish, xizmatlardan foydalanish va fiziologik ehtiyojlarga sarflanadigan vaqt bilan bog'liq bo'ladi. SHu sababli butun vaqt byudjeti tuzilmasi, ayniqsa, mehnatkashlarning ishdan tashqari vaqti bo'sh vaqtni tahlil qilishga turtki beradi.

Insonning sutkalik vaqt fondi 24 soat yoki 1440 daqiqani o'z ichiga oladi. Tuzilma shu kunning ish kuni yoki dam olish kuni, bayram yoki ta'til kuni ekanligi; insonning ijtimoiy-demografik parametrlari, ijtimoiy-maishiy infratuzilma; inson mansub bo'lgan oila turi va boshqa ko'rsatkichlarga bog'liq bo'ladi.

Ish vaqti hamda ishlab chiqarishdagi mehnat bilan bog'liq bo'lgan vaqt asosiy, qo'shimcha ish, smenani qabul qilish, topshirish, shuningdek, ish joyiga kelib-ketish vaqtidan iborat bo'lib, unga ishga kelib-ketish uchun transport kutish, yo'lda transportda hamda piyoda yurish vaqti ham kiradi.

Ishdan tashqari vaqt asosan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- uydagi mehnat uchun sarflanadigan vaqt;
- tovar sotib olish va xizmatlardan foydalanish uchun sarflanadigan vaqt;
- boshqa oilalarga yordam berish uchun sarflanadigan vaqt;
- fiziologik ehtiyojlar uchun sarflanadigan vaqt;
- bo'sh vaqt;
- boshqa narsalar uchun sarflanadigan vaqt.

Ishdan tashqari vaqtning o'z uyi, tomorqasi, bog'i va dala hovlisidagi hamda hunarmandchilik ishlari uchun sarflanuvchi uydagi mehnat kabi guruhlari ish vaqti bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu moddiy ne'mat ishlab chiqarish jarayoni uydagi mehnat faoliyatining ba'zi bir hollarida ham yuzaga kelishi bilan bog'liq. Uydagi ishlarga sarflanadigan vaqt tasnifida quyidagi shakllarni ko'rsatib o'tish mumkin: ovqat tayyorlash, kir yuvish, tikish, xonalarni tozalash, mebel, maishiy asboblari, kiyim-kechak, poyabzalni tozalash, bolalarga qarash va boshqalar (shaxsiy ehtiyoj uchun uy jihozlari tayyorlash, mahsulotlarni qayta ishlash).

Mahsulot sotib olish va xizmatlardan foydalanishga sarflangan vaqtni hisoblashda bozor va do'konlarda oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish; kiyim-kechak va poyabzal tikish va ta'mirlash, uy jihozlari, mebel, maishiy asboblarni ta'mirlash korxonalarining xizmatlaridan foydalanish; hammom, kirxona, kimyoviy tozalash korxonalarini hamda poliklinika, uy boshqarmasi, fondlar kabi boshqa tashkilotlarga borishda sarflangan vaqt e'tiborga olinadi. Sarflanadigan vaqtning bu guruhini tadqiq etish uslubi sarflangan vaqtning umumiy hajmidan joylarga borish va navbatda turish uchun ketgan vaqtni ajratib o'rganishni ko'zda tutadi.

Boshqa oilalarga yordam berish uchun sarflangan vaqt qarindosh-urug' hamda tanish-bilishlarga, bolalarga yoki bemorlarga qarash, uy-joyini ta'mirlash, o'tin, suv keltirish va shu kabilardan iborat bo'ladi.

Ishdan tashqari vaqt tuzilmasida ovqatlanish, uyqu (kunduzgi va tungi), o'ziga qarash va boshqa fiziologik ehtiyojlar uchun sarflanadigan vaqt katta salmoqqa ega. Bunga sarflanadigan vaqt shahar va qishloq aholisida sutkalik vaqt fondining 36% dan 46% gacha qismini tashkil qiladi.

Boshqa narsalarga sarflanuvchi ishdan tashqari vaqtning ajratib ko'rsatilishi barcha tasniflardagi vaqt sarflanishlarini detalli ravishda hisobga olishning imkoni yo'qligi bilan bog'liqdir. Sarflanishiga ko'ra, u yoki bu tasnifda aks ettirilmaydigan shunday ko'rsatkichlar borki, ular notipik bo'ladi yoki respondentlar tomonidan yashiriladi (vaqtni tarallabedod o'tkazish, jamiyatga qarshi xatti-harakat va hokazo).

Mehnatkashlarning sutkalik vaqt fondi va ishdan tashqari vaqtini hisobga olish uslubi vaqt sarflanishini tasniflashdan tashqari kuzatuvlarning vaqti va davomiyligi (vaqt byudjetini hafta kunlariga bir xilda taqsimlagan holda), o'rganilayotgan oilalar majmuasida oila turlarining namoyon bo'lishi (yolg'iz yashovchilar, 2,3,4 va undan ko'p kishidan iborat oilalar), xalq xo'jaligining turli tarmoqlari, turli hududlarni tanlash va hokazolarni o'z ichiga oladi.

Aholining vaqt byudjeti o'rganilganda bir paytning o'zida bir necha xildagi ish bajarish (ovqat tayyorlash va radio tinglash, transportda ketish va kitob o'qish kabi) imkoniyati hisobga olinadi. Bu esa so'rov o'tkazishda alohida etiborga olinadi.

Tadqiqot natijalari ishtirokchilarning ijtimoiy guruhlari, jinsi hamda yoshi, ma'lumoti, tirikchilik manbaiga asosan qayta ishlanadi. Vaqt sarflanishini guruhlarga ajratishda ajratilayotgan guruhlarning o'xshashligini hisobga olish zarur. Masalan, turmushga chiqmagan ishlovchi ayollar uy mehnatiga sarflaydigan vaqtni ko'p bolali uy bekalari ko'rsatkichlari bilan bir guruhga kiritish mumkin emas. SHuning uchun so'rov natijalarini tahlil qilishda guruh belgilarining to'g'ri tanlanishiga alohida e'tibor qaratish kerak.

Vaqt byudjetidan foydalanish tuzilmasi ko'rsatkichlaridan tashqari tahlilda ma'lum bir guruh a'zolarining so'ralganlar miqdoridagi salmog'i, barcha so'ralganlarning ma'lum bir faoliyat turini amalga oshirishning o'rtacha davomiyligi ko'rsatkichlari kabi o'z vaqt byudjetida ushbu vaqt sarflanishlariga ega bo'lgan shaxslar ko'rsatkichlaridan ham foydalaniladi.

5.5. Aholining bo'sh vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Bo'sh vaqt uning tuzilmasida ijtimoiy foydali mehnat, ya'ni inson shaxsini har tomonlama rivojlantirish uchun foydalanilgan vaqt salmog'i katta bo'lgan taqdirdagina "jamiyat boyligi" hamda "insonning rivojlanish makoni" hisoblanishi mumkin. U aqliy, jismoniy, ijtimoiy faoliyat hamda dam olish va ko'ngilocharlik elementlarini o'z ichiga oladi. Hordiq vaqtdan foydalanish quyidagi asosiy guruhlar asosida tasniflanadi:

- ta'lim olish, malaka oshirish hamda mustaqil o'qishga sarflanadigan vaqt;

- jamoatchilik ishlariga sarflanuvchi vaqt;
- bolalar tarbiyasiga sarflanuvchi vaqt;
- hordiq uchun sarflanuvchi vaqt.

Bo'sh vaqt sarflanishining birinchi guruhida aqliy faoliyat elementlarining salmog'i eng kattadir. Ta'lim olish, malaka oshirish hamda mustaqil o'qishga sarflanuvchi vaqt bu jamiyat uchun foydali sifatning yaqqol ko'rinishidir. U aholining intellektual rivojlanishi, ijodiy faoliyatining faollashishi, ma'lumotning o'sishiga xizmat qiladi. Bu guruhda o'quv yurtlaridagi mashg'ulotlar, uyda va kutubxonada o'quv mashg'ulotlariga tayyorlanish hamda mustaqil o'rganish, shuningdek, mashg'ulot o'tkaziladigan joyga borib-kelishni alohida ko'rsatib o'tish zarur.

Jamoatchilik ishlariga sarflanuvchi vaqt yaqqol ko'zga tashlanuvchi ijtimoiy belgilarga ega bo'ladi hamda jamoatchilik topshiriqlarini bajarish(majlis, yig'ilish, konferensiya va suhbatlarda qatnashish, ma'ruza va dokladlar o'qish)ga sarflanuvchi ish (o'qish) tashqari vaqtni qamrab oladi.

Bo'sh vaqt tuzilmasida bolalar tarbiyasi muhim o'ringa ega bo'lib, bolalarning dars tayyorlashini nazorat qilish, ular bilan birga kitob o'qish, suhbat o'tkazish, sayr qilish va o'ynash, shuningdek, ota-onalar majlisiga qatnashish va shu kabilarni qamrab oladi. Vaqt sarflanishining bu turi statistikada bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq. Bu qiyinchiliklar tarbiya jarayoni ko'pincha bo'sh vaqt bilan bevosita bog'liq bo'lmagan vaqt sarflashlar bilan birga yuzaga keladi. Bu narsa, masalan, turli shakldagi uy mehnati, bolalarga qarash jarayoni, hordiq vaqtida ko'zga ko'rinadi. Vaqt byudjetini o'rganishda tarbiya jarayonining barcha qirralarini qamrab olish mushkul, chunki katta yoshdagi oila a'zolari ko'p hollarda o'z xulq-atvori bilan bolalar tarbiyasiga ta'sir o'tkazuvchi bir qator vazifalarni o'zlari bilmagan holda amalga oshiradilar.

Hordiq teatr, klub, madaniyat uylariga borish, konsert, sport musobaqalari, ko'rgazmalarda qatnashish uchun sarflanadigan vaqtni birlashtiradi.

Ijtimoiy statistikada bo'sh vaqt tuzilmasini statistik o'rganish uchun bir qator ko'rsatkichlar qo'llanilib, ular aholining jinsi, yoshi va ijtimoiy guruhiga ko'ra

alohida turlariga umumlashtiruvchi baho beradi. Ularning eng oddiyarlari tuzilmali farqlanishning chiziqli (d_v) kvadrat (δ_v) koeffitsientlaridir:

$$d_v = \frac{\sum |v_{1i} - v_{0i}|}{n} \quad (1)$$

$$\delta_v = \sqrt{\frac{\sum (v_{1i} - v_{0i})^2}{n}} \quad (2)$$

Bu erda: v_{1i} va v_{0i} - vaqt byudjetining taqqoslanuvchi tuzilmalari tarkibiy qismlari; n - ularning miqdoridir.

Bu ko'rsatkichlar shakliga ko'ra, o'rtacha chiziqli va o'rtacha kvadrat og'ishlarni eslatadi, lekin bu erda variantlar va o'rtacha ko'rsatkich emas, balki ikkita taqqoslanuvchi majmuaning tarkibiy qismlari orasidagi farqlik juftlari o'rtacha holga keltiriladi. Agar tarkibiy qismlar foizlarda belgilangan bo'lsa, u holda $\sum (v_{1i} - v_{0i}) = 100\%$ va ko'rsatkichlarining ustunligi ularni hisoblashning osonligida, kamchiligi esa mutlaq kattaliklardan foydalanganda quyi qiymati nolga teng bo'lganda yuqori qiymati noaniq, nisbiy kattaliklar bilan ishlaganda esa belgi gradatsiyasining miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu kamchilikni yo'qotish uchun ko'rsatkich shunday me'yorlashtirilishi kerakki, natijada u noldan birgacha o'zgarsin. Hosil bo'lgan ko'rsatkich tuzilmaviy farqlanishlarning integral koeffitsienti deb nomlanadi - K_v :

$$K_v = \sqrt{\frac{\sum (v_{1i} - v_{0i})^2}{\sum v_{1i}^2 + \sum v_{0i}^2}} \quad (3)$$

Bunda: $K_v = 0$ belgilanishi taqqoslanayotgan tuzilmalarning bir xilligini,

$K_v = 1$ esa ular o'rtasidagi farqning eng kattaligini anglatadi.

Xuddi shunday ustunlikka tuzilmaviy farqlanishni hisoblovchi soddarog ko'rsatkich - A.Salai indeksi ham egadir:

$$I_v = \sqrt{\frac{\frac{v_{1i} - v_{0i}}{v_{1i} + v_{0i}}}{n}} \quad (4)$$

Ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan me'yoriy hamda amaldagi tuzilmalar o'rtasidagi tuzilmaviy farqlarni baholash uchun foydalanish mumkin, shuningdek, ular mehnatkashlar vaqt byudjetidan samarali foydalanishni baholash mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Bo'sh vaqtni tadqiq qilishning muhim yo'nalishi ijtimoiy muomala jarayonining tahlili bo'lib, u boshqa shaxslar (hamkasblar, do'stlar, oila a'zolari va hokazo) ishtirokida amalga oshiriladi. Ijtimoiy muomala odamlar hayot tarzini tavsiflovchi muhim bir qirralardan biridir.

Hordiq faol, ommaviy yoki ko'ngilochar xarakterda bo'lishi mumkin

Ijodiy faoliyat, havaskorlik mashg'ulotlari, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, sayr qilish faol hordiqqa mansubdir. Hordiqning ommaviy turlari: teleko'rsatuvlarni tomosha qilish, radio tinglash, madaniy muassasalarga tashrif buyurish va shu kabilardir. Ko'ngilocharlik do'stlar, qarindosh-urug'lar va tanishlarni ziyorat qilish, ular bilan muomalada bo'lish, suhbatlar qurish, kafe va restoranlarga borish hamda mehmon kutishni qamrab oladi. SHu bilan birga keltirilgan cheklanishlarda u yoki bu turdagi hordiqning asosiy xarakterini, aniq belgilanishini hisobga olish kerak. Masalan, xarakteriga ko'ra, sayrlar yo faol hordiqqa, yoki ko'ngilocharlikka, hordiqning tomosha shakli ommaviy tur xarakteriga yoki ko'ngilocharlik xarakteriga ega bo'lishi mumkin.

Dam olishning madaniyat muassasalariga borish, radio tinglash, televizor tomosha qilish, havaskorlik mashg'ulotlari, kitob o'qish kabi turlari xakteri va tarqalganligini alohida ko'rib chiqish kerak. Bu erda ijtimoiy statistika mashg'ulotlarning har bir turini aholi qiziqishiga ko'ra guruhlariga bo'ladi. Masalan,

o'quvchi auditoriya siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, badiiy, bolalar adabiyoti, maxsus adabiyot, o'quv qo'llanmalari, gazeta, jurnal va hokazolarning iste'molchisi sifatida ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari turli yosh va tipdagi oila, ijtimoiy guruh namoyandalari orasida eng ko'p o'quvchilar o'rganiladi, shahar va qishloq aholisining o'qish darajasi alohida ko'rib chiqiladi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish talabalarda aholining ma'naviy ahvolini statistik o'rganish, ijtimoiy og'ish ko'rsatkichlarini, huquqbuzarlik va jinoyatchilik ko'rsatkichlarini tahlil qilish ko'nikmalarini hosil qilish, bundan tashqari aholining bo'sh vaqti hamda hordiq ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ma'naviyat statistikasi nimani anglatadi?
2. Aholi ma'naviy ahvolini qanday ko'rsatkichlar tavsiflab beradi?
3. Huquqbuzarlik ko'rsatkichlari qanday?
4. Sutkalik vaqt fondi qanday hisoblanadi?
5. Aholining hordiq ko'rsatkichlari qaysilar?

VI bob. AHOLINING TURMUSH TARZI VA TURMUSH DARAJASI

6.1. Aholining turmush tarzi va darajasi – statistik tadqiqot obyekt sifatida

Turmush darajasi murakkab iqtisodiy kategoriya bo'lib, u biror-bir alohida ko'rsatkich bilan ifodalanmaydi. SHu sababli BMTning Statistika komissiyasi quyidagi ko'rsatkichlarni tavsiya etadi:

- a) aholining demografik tavsifi (tug'ilish, vafot etish, kasal bo'lish, kelajakda ko'radigan umrining o'rtacha uzunligi);
- b) sanitariya-gigiena sharoitlari;
- v) oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi;
- g) uy-joy hamda uzoq muddat davomida foydalaniluvchi jihozlar (avtomobil, muzlatgich, televizor va hokazo) bilan ta'minlanganlik;
- d) ta'lim va madaniyat;
- e) bandlik va mehnat sharoitlari;
- j) aholining daromad va xarajatlari;
- z) yashash qiymati va iste'mol narxlari;
- i) transport vositalari;
- k) dam olish, fizkultura va sportni tashkil qilish;
- l) ijtimoiy ta'minot;
- m) insonning erkinligi.

Turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biri sifatida aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarilishi (AqSH dollari yoki Evroda) qo'llaniladi. Biroq faqat bu boradagi ko'rsatkichlarning o'zi turmush tarzi haqida etarlicha ma'lumot bera olmaydi. SHu sababli undan xalqaro taqqoslashlarda juda ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak.

Turli mamlakatlarning statistika amaliyotida aholining turmush tarzini o'rganish uchun ko'pincha quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- nominal va real ish haqi;
- aholining nominal va real daromadlari;
- aholi xarajatlari va jamg'armalari;

■ aholining uy-joy va uzoq muddat foydalaniladigan jihozlar bilan ta'minlanganligi;

■ oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarining eng zarur turlarini iste'mol qilish darajasi;

■ bandlik va ishsizlik darajasi;

■ mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari;

■ ta'lim, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, turizm va dam olish ko'rsatkichlari.

Ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

Oylik ish haqi shartnoma asosida yollanib ishlovchi shaxslarning daromadi bo'lib, ishlab berilgan va ishlab berilmagan vaqt uchun barcha pul va natura ko'rinishidagi to'lovlarni o'z ichiga oladi. Ishlab berilgan vaqt uchun to'lanadigan haq quyidagilardan iborat:

■ normal ish vaqti uchun to'lanadigan haq;

■ dam olish va bayram kunlaridagi hamda qo'shimcha ish uchun to'lanadigan haq;

■ akkord haq to'lanishi;

■ komission to'lovlar;

■ turli xil qo'shimcha to'lovlar (staj uchun, brigadani boshqargani uchun, o'quvchilarni o'rgatgani uchun, malakasi uchun). Indeksatsiya to'lovlari va zararli sharoitlardagi mehnat uchun qo'shimcha to'lovlar ham shu turkumga kiradi.

Ishdan tashqari vaqt uchun to'lovlar mehnat ta'tili, bayramlar, mavsumiy mukofotlar va foydadagi ulushdan iborat bo'ladi. Ijtimoiy sug'urta va nafaqa fondlariga to'lovlar, moddiy yordam, ish tashlaganlarning vaqti to'lovi, korxonadan ketganda (armiyaga, nafaqaga va hokazo) beriluvchi bir martalik to'lovlar ish haqi tarkibiga kirmaydi. SHu bilan birga xodimlarga korxonadan oilalarga beriluvchi moddiy yordam va uy-joy ijarasi uchun to'lovlar ish haqi tarkibiga kiradi.

Ish haqi ikki variantda hisoblanadi:

1. YAAlpi (soliq va boshqa majburiy to'lovlar to'languncha),

2. Sof (soliq va boshqa to'lovlardan so'ng qo'lga teguvchi).

Xalqaro statistikada o'rtacha ish haqi bir ishchiga emas, balki bir odam-soatga nisbatan hisoblanadi. Bu jahonning ko'p mamlakatlarida ishchilarning katta qismi to'liqsiz ish vaqti bilan band ekanligi bilan izohlanadi.

Aholining daromadlari ish haqidan tashqari boshqa manbalardan olingan barcha pul va natural ko'rinishdagi daromadlarni o'z ichiga oladi. Ularga quyidagilar mansub :

1. Ish haqi shaklida bo'lmagan mashg'ulotlardan olinadigan daromadlar (choychaqa, qalam haqi, shaxsiy tomorqa xo'jaligidan olingan daromad, yakka tarzda mehnat faoliyatini yuritish tufayli olingan daromad).

2. Korxonalaridan beriladigan ish haqi shaklida bo'lmagan daromad (moddiy yordam, korxonadan ketganda to'lanuvchi pul va hokazo).

3. Nafaqalar, stipendiyalar, kompensatsiya va tovon to'lovlari.

4. Xususiy mulkdan olingan daromad (foiz, renta, dividend, ijaraga berishdan tushgan daromad va hokazo).

5. YUtuqlar, meros, sovg'a, sug'urta to'lovlari.

6. Nolegal va yashirin faoliyat tufayli olingan daromad; chet eldan olinuvchi daromad (oylik ish haqi, nafaqa, stipendiya, grantlarni o'tkazish; insonparvarlik yordami va hokazo).

Ish haqi ham, aholining daromadlari ham ikki xil variantda aniqlanishi mumkin:

1. Nominal sifatida.

2. Real tarzda.

Nominal ish haqi va nominal daromadlar bu ko'rsatkichlarning joriy narxlarda aks ettirilishidir. Real ish haqi va real daromadlar o'z ish haqi va daromadlariga sotib olish mumkin bo'lgan moddiy ne'mat va xizmatlar summasini tavsiflaydi. Real va nominal daromad (ish haqi) o'tasida quyidagicha aloqalar mavjud:

$$R_{\text{dar.ish.haqi}} = N_{\text{dar.ish.haqi}} \div J_{\text{is.bash}}$$

Bu yerda: $R_{\text{dar.ish.haqi}}$ - real ish haqi yoki daromad;

$N_{dar.ish.haqi}$ -nominal ish haqi yoki daromad;

$J_{is.baxo}$ -iste'mol narxlar indeksi.

Iste'mol narxlar indeksini hisoblash murakkab hamda muammoli vazifa hisoblanadi. Biroq uni echish juda katta amaliy ahamiyatga ega. Ma'lumki, istalgan mamlakatda yuz minglab va millionlab iste'mol mahsulotlari va xizmat turlari mavjud. Shu sababli narxlar indeksini har bir xizmat yoki tovar uchun aniq hisoblab chiqishning iloji yo'q. Bundan kelib chiqqan holda tovar-namuna usulidan foydalanish tavsiya etiladi. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Avval barcha mahsulot va xizmatlar majmuasi bir turdagi guruhlariga bo'linadi.

2. Har bir guruhda tovar-namuna belgilanadi (ko'pincha bu mazkur guruhda eng katta salmoqqa ega bo'lgan yoki narxi guruhdagi o'rtacha narxlarga eng yaqin bo'lgan tovar va xizmatlar).

3. Tovarnamunaga narx indeksi aniqlanadi va shu asosda belgilangan guruhlarda narxlarning jamlanma indeksi hisoblanadi.

4. Iste'mol narxlarining jamlanma indeksi guruhlardagi narx indekslari har bir guruhning ishlab chiqarilgan jami mahsulot va xizmatlar qiymatidagi salmog'iga ko'ra solishtirish yo'li bilan aniqlanadi:

$$J_{ic.baxo} = \frac{\sum I_0 q_0 \cdot \frac{p_1}{p_2}}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum p_0 q_0 \cdot i_p}{\sum p_0 q_0}$$

Aholining daromadlari joriy xarajatlarni qoplash yoki jamg'arish maqsadida ishlatiladi. Joriy xarajatlar tarkibiga oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar va tamaki sotib olish; kiyim-kechak va poyabzal sotib olish; uy-joy, isitish va yoritish tizimi; mebel, uy jihozlari; sog'liqni saqlashga qaratilgan xarajatlar; transport va aloqa xizmati; ta'lim, madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, dam olish va turizm hamda boshqa moddiy ne'mat va xizmatlar uchun qilinadigan xarajatlar kiradi.

Alohida qayd qilib o'tish kerakki, joriy xarajatlarni guruhlariga taqsimlash har bir mamlakat uchun yuzaga kelgan statistika amaliyotiga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

BMT ning Statistika qo'mitasi tomonidan tavsiya etilgan umumiy ko'rsatkichlardan biri daromadlar konsentratsiyasi koeffitsientidir. U ko'proq "Djini indeksi" nomi bilan tanilib, taqsimlashning amaldagi chetga og'ishlari darajasini belgilaydi. Boshqacha qilib aytganda, agar biror mamlakat aholisining o'rtacha daromadi ma'lum bo'lsa, aholining ma'lum bir guruhi daromadlarini mamlakatdagi o'rtacha daromadga bo'lish yo'li bilan daromadlar konsentratsiyasi koeffitsientining necha foizga oshganligini osongina hisoblash mumkin.

Aholining jamg'armalari uning daromadlari va joriy xarajatlari orasidagi farqni anglatadi. Jamg'armalar pul yoki natural ko'rinishida bo'lishi mumkin. Pul jamg'armalari aholi qo'lidagi pul mablag'larining o'sishi yoki qimmatbaho qog'ozlarga (aksiya, obligatsiya, sertifikat va hokazo) kiritilgan mablag'larning o'sishini anglatadi. Natural ko'rinishdagi jamg'armalar aholiga tegishli bo'lgan er maydonlari, asosiy kapital (uy-joy, xo'jalik inshootlari, transport va hokazo) va moddiy zaxiralarning ortishini anglatadi.

Aholining uy-joy sharoitlarini tavsiflashda xalqaro statistika birinchi o'rinda uy-joy egalarini ajratib ko'rsatadi. Bu maqsadda jami uy-joy fondi xususiy (undan o'z egasi foydalangan holda), ijaraga olingan va davlatga tegishli turlarga bo'linadi. Ayrim oilalar bir nechta uy-joyga ega bo'lganliklari sababli (ba'zan boshqa shahar va davlatlarda) statistikada birlamchi rezidensiya (egasi o'z vaqtini ko'proq o'tkazuvchi joy) va ikkilamchi rezidensiya ajratib ko'rsatiladi.

Uy-joy sifatini o'rganishda uying qavatlarini, devorlarning materiali, **shiftning** balandligi, maishiy-kommunal qulayliklar (elektr toki, gaz, suv, **vannaxona**, telefon va hokazo) bilan ta'minlanganlik darajasiga asosan guruhlashdan foydalaniladi. Xususiy uy-joy uchun unga tegishli bo'lgan er maydoni ko'rsatiladi. Aholining uy-joy bilan ta'minlanganligini umumlashtirib, tavsiflash uchun belgilangan standart talablariga javob bermaydigan uy-joylarda yashovchilar soni va ularning aholi umumiy sonidagi salmog'i hamda har bir uy uchun to'g'ri keluvchi xonalar soni

ko'rsatkichlari ham qo'llaniladi. Farb mamlakatlarining uy-joy bilan ta'minlash standartida bu holda har bir yashovchiga bitta xona va yana qo'shimcha ravishda umumiy xona to'g'ri kelishi ko'zda tutilgan.

Aholining uzoq muddat xizmat qiluvchi turli jihozlar bilan ta'minlanishiga kelganda esa, xalqaro statistikada bunday jihozlarning har 100 ta oilaga yoki har 1000 kishiga to'g'ri kelishi hisobga olinadi. Bu avtomobil, muzlatgich, sovutgich, televizor, telefon, kir yuvish mashinasi, changyutgich va hokazolarga tegishlidir.

Aholi oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarining eng zarur turlari iste'mol qilishini tavsiflash jami aholi, shuningdek turli ijtimoiy-kasbiy guruh a'zolarining go'sht, sut, baliq, tuxum, non va boshqa mahsulotlarni aholi jon boshiga o'rtacha yillik iste'molini aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishda faqatgina miqdorga emas, sifatga ham e'tibor beriladi. Bu maqsadda iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining kaloriyalilik darajasi, shuningdek, oqsil, uglevod va vitaminlar bilan ta'minlanganlik darajasi ham hisobga olinadi. Biroq xalqaro statistika amaliyotida bunday ko'rsatkichlar zarur axborotlarning etishmasligi sababli kamdan-kam hollardagina ishlatiladi.

Ilgari ko'rib o'tilgan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari ham aholi turmush tarzini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Aholi daromadlari tuzilmasi bu ko'rsatkichlarga bog'liq bo'ladi, chunki daromadlarning asosiy manbai mehnat bilan shug'ullanish orqali qo'lga kiritiladi.

Xalqaro statistika amaliyotida mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari aholining demografik tasnifi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

1. Mehnatga layoqatli yosh chegarasi.
2. Ish xaftasining belgilangan hamda amaldagi davomiyligi (iqtisodiyotning tarmoq va sektorlari bo'yicha).
3. Haq to'lanuvchi mehnat ta'tilining davomiyligi.

4. Bevosita ish joylaridagi mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari (chang, shovqin, vibratsiya, turli xil nurlanish, mehnatdan toliqish darajasi, noqulay holat, ko'p harakatlanish zaruriyati).

Kasb kasalliklari, ishlab chiqarishda olingan shikastlanish va ishlab chiqarishdagi o'lim hollari hajmini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar mehnat sharoitlariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) baxtsiz hodisalar sonini (S_n) mehnat bilan band bo'lganlarning o'rtacha soniga ($\bar{S}$) nisbatini aks ettiruvchi baxtsiz hodisalar tez-tez sodir bo'lishi koeffitsienti (K_n)

$$K_n = \frac{S_n}{\bar{S}}$$

b) mehnat qobiliyati yo'qotilgan jami kunlarning (N) baxtsiz hodisalarda jabrlanganlar soniga (S) nisbatini aks ettiruvchi mehnat qobiliyatini yo'qotishning o'rtacha ko'rsatkichi

$$K_N = \frac{N}{S}$$

v) mehnat qobiliyati yo'qotilgan jami kunlarning (N) ishlab berilgan barcha ishchi-kunlari soniga ($N_{o'n}$) nisbati asosida aniqlanuvchi baxtsiz hodisalarning og'irlik darajasi koeffitsienti (K_0)

$$K_0 = \frac{N}{\sum N_{y,u}}$$

g) ishlab chiqarishda o'lganlar sonining (S_i) baxtsiz hodisalarda jabrlanganlar soniga (S_b) yoki shu davr mobaynida ishlab chiqarishda band bo'lganlarning umumiy soniga nisbati asosida aniqlanuvchi baxtsiz hodisalar tufayli o'lim koeffitsienti (K_b).

$$K_b = \frac{S_i}{S_b}$$

Aholining madaniyati va ma'lumoti darajasini o'rganish uchun BMT Statistika qo'mitasi quyidagi bir qator ko'rsatkichlarni tavsiya qiladi:

a) savodsizlar soni va ularning “savodlilik yoshi” dan (bu yosh har bir mamlakat uchun muayyan sharoitlar asosida alohida belgilanadi) katta yoshdagilar sonidagi salmog‘i;

b) maktabga bormayotgan maktab yoshidagi bolalar soni;

v) boshlang‘ich va o‘rta maktablarda o‘qiyotganlar soni va tarkibi;

g) har 100 ming kishiga oliy o‘quv yurtlari talabalari soni;

d) har 100 ming kishiga kundalik gazetalar soni;

e) har 100 ming kishiga kitoblar tiraji soni va shu kabi boshqa ko‘rsatkichlar.

Sog‘liqni saqlash ko‘rsatkichlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a) sog‘liqni saqlash muassasalarining soni va quvvati (statsionardagi joylar soni yoki bir smenada keluvchilar soni bilan o‘lchanadi);

b) aholining tibbiy xodimlar bilan ta‘minlanganligi (har 1000 kishiga to‘g‘ri keluvchi shifokorlar soni, jami va mutaxassisliklar bo‘yicha; tibbiy kadrlarni tayyorlash);

v) tibbiyot muassasalari faoliyati ko‘rsatkichlari (statsionarlardagi bemorlar soni; tuzalib ketgan bemorlar soni; tibbiyot muassasalaridagi o‘lim hollari va hokazolar);

g) sog‘liqni saqlashning barcha manbalar hisobiga moliyalashtirishning umumiy hajmi.

So‘ngi paytlarda turmush tarzini tavsiflashda fuqarolar huquqlari va erkinligining real amalga oshirilishi: so‘z erkinligi, vijdon erkinligi, harakatlanish erkinligi va hokazo; munosib hayot kechirish huquqi, mehnat qilish, dam olish, ma‘lumot olish, ijtimoiy himoyalash huquqlariga rioya qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

6.2. Ishchi, xizmatchi va dehqon oilalari byudjeti statistikasi ko‘rsatkichlari

Aholi turmush darajasi haqidagi statistik axborotning muhim manbai bo‘lib ishchi, xizmatchi va dehqon oilalari byudjetining tanlanma tadqiqotlari xizmat qiladi. Bu muhim ish mutanosib mexanik tanlash asosida byudjet tadqiqotlari o‘tkazish uchun oilalarning tanlanma majmuasini shakllantirishni ko‘zda tutadi. Tanlov

jarayonida avval barcha tumanlar bo‘yicha korxonalar, muassasa, fermer va dehqon xo‘jaliklari tanlab olinib, so‘ngra oilasida byudjet ko‘rsatkichlari yil davomida yoki bir necha yil mobaynida har oy qayd qilib kelinayotgan ishchi, xizmatchi va dehqonlar aniqlanadi.

Statistika idoralari tomonidan tasdiqlangan oilalar byudjeti 13 bo‘limdan iborat bo‘lib, oilaning pul balansi bilan yakunlanadi. Bu bo‘limlar to‘ldirilgach, oilaning jinsi, yoshi va bandligiga ko‘ra tarkibi; pul daromadlari va natural tushumlar hajmi va tuzilmasi; nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish va ularga qilinadigan xarajatlar; chorva mollari, qush va asalari boqish uchun xarajatlar; chorvachilik mahsulotlari etishtirish; oziq-ovqat mahsulotlari, em-xashak va yoqilg‘i aylanishi; oilalarning pul xarajatlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni taqdim etadi. Barcha qiymat ko‘rsatkichlari 0,01 so‘mgacha aniqlikda belgilanadi. Oilalar byudjeti haqidagi ma‘lumotlar har oy to‘ldirib boriladi, byudjet shaklida chorak (kvartal) uchun yakunlarni aniqlash ham ko‘zda tutilgan. Shu tariqa yil davomida oilalarda 4 ta byudjet blankasi to‘ldiriladi. Oilalar byudjeti blankasi statistikaning byudjet bo‘yicha ko‘rsatkichlarni mantiqiy nazorat qilishni amalga oshirish bo‘limiga ham ega. Byudjet tadqiqotlari haqidagi ma‘lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash byudjet statistikasi bo‘limlarida amalga oshiriladi.

Oilalar byudjetida oilalar daromadlarining quyidagi turlari aks ettiriladi:

1) pul va natura ko‘rinishidagi oylik ish haqi (o‘rganilayotgan oilalar a‘zolarining);

2) moddiy rag‘batlantirish fondidan beriluvchi mukofot va taqdirlashlar;

3) boshqa mukofotlar;

4) jamoa xo‘jaligidan mehnat uchun olingan haq;

5) ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha to‘lovlar;

6) ko‘p bolali hamda yolg‘iz onalar va kam ta‘minlangan oilalarga bolalar uchun beriluvchi to‘lovlar, boshqa to‘lovlar;

7) natural tushumlar qiymati (pul to‘lovisiz);

8) sanatoriyalar, bolalar oromgohlari yo‘llanmalariga hamda maktabgacha bolalar muassasalarini ta‘minlashga beriluvchi dotatsiyalar;

- 9) nafaqalar;
- 10) stipendiyalar;
- 11) sutkalik, ish joyiga etib borguncha beriladigan to'lovlar;
- 12) davlat zayomlari, davlat sug'urtasidan tushuvchi tushumlar;
- 13) oziq-ovqat mahsulotlari, chorva mollari, qush, asalari, em-xashak, yoqilg'i va boshqalarni sotishdan tushumlar;
- 14) hunarmandchilik faoliyatidan tushumlar;
- 15) jamg'arma kassasidan olingan, ssuda, kredit va qarzga olingan summa;
- 16) boshqa tushumlar va aniqlanmagan daromad.

Aholi daromadlarini to'liq tahlil qilish natijasida bu daromadlarning kelib chiqish manbalari, ulardan eng muhimlarining ishchi, xizmatchi, dehqon va nafaqaxo'rlarning jami daromadlaridagi salmog'ini aniqlash mumkin.

Oila byudjeti statistikasi ko'rsatkichlarini aholining pul daromadi va xarajatlari bilan parallel ravishda tahlil qilish zarur. Bu balanslar ham oila byudjeti kabi ijtimoiy guruhlar (ishchi, xizmatchi va dehqonlar) va hududlar (mamlakatning jami hamda viloyat va tumanlar aholisi bo'yicha) ishlab chiqiladi. Biroq oila byudjeti statistikasidan farqli ravishda aholining pul daromadi va xarajatlari balansi ko'rsatkichlari tanlanma tadqiqotlar asosida emas, balki davlat korxonalari, muassasalar va dehqon xo'jaliklari hisobotlari asosida hisoblanadi.

Aholining pul daromadi va xarajatlari balansi ko'rsatkichlari asosida aholining iste'mol fondi ko'rsatkichi (yoki pul bilan ta'minlangan talab) aniqlanadi: **ИФ = ПДМ – НХЖ**. Bu erda: IF - aholining xaridorlik fondi; PDM - pul daromadlari majmuasi; NXJ - notovar xarajatlar va jamg'armalar.

$$C_{\text{ул.с.н.}} = \frac{\text{Товарцаражатларисуммаси}}{\text{Ащолининсотиболишфонди}} \times 100\%$$

$$\text{ИИФ} = \text{ИПД} - \text{НХ} \text{ ва жамл армала}$$

- PIF-aholining sotib olish fondi;
- PPD-pirovard pul daromadlari;
- NX va jamg'armalar –Notovar xarajatlar va jamg'armalar.

Hudud bo'yicha balans ko'rsatkichlarini tahlil qilishda pul migratsiyasi hisobga olinib, uning yakunlari va sabablari aks ettiriladi.

6.3. Jamoatchilik iste'mol fondlari statistikasi ko'rsatkichlari

Odamlar turmush tarzining doimiy o'sishi jarayonida jamoatchilik iste'mol fondlarini rivojlantirish va mukammallashtirish katta ahamiyatga ega. Aholini moddiy ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlashning 1/3 qismi ushbu fondlar hisobiga amalga oshirilishini aytib o'tish kifoyadir.

Jamoatchilik iste'mol fondlari milliy daromadning bir qismi bo'lib, davlat tomonidan, shuningdek, davlat korxonalari, tashkilotlar, muassasalar, jamoa xo'jaliklari hamda jamoatchilik tashkilotlari tomonidan jamiyatning barcha a'zolari ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgandir. Jamoatchilik iste'mol fondlari aholiga pul to'lovlari, imtiyozlar yoki bepul xizmat ko'rinishida aks ettiriladi. Jamoatchilik iste'mol fondlari hisobiga aholi bepul ta'lim, tibbiy xizmat, **yordam pullari**, nafaqa, bepul hamda imtiyozli narxlarda sanatoriya, kurort va dam olish uylariga yo'llanmalar bilan, bolalarning maktabacha muassasalarda bo'lishini qisman ta'minlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jamoatchilik iste'mol fondlari taqsimlashning o'ziga xos shakli bo'lib, mehnat sifati va miqdoriga ko'ra taqsimlash shaklini organik ravishda to'ldiradi. Bunday shaklning zarurligi shu bilan izohlanadiki, jamiyatning barcha a'zolari uchun davolanish, ta'lim olish, ijtimoiy himoyalaniish kabi ehtiyojlarini qondirishda keng va shu bilan birga bir xil imkoniyatlarga ega bo'ladi. Bundan tashqari, jamoatchilik iste'mol fondlari hisobidan mehnatga layoqatsiz, mehnatga to'lanadigan haq shaklida daromad olish imkoniyatidan mahrum shaxslar moddiy jihatdan ta'minlanadi. Biroq jamoatchilik iste'mol fondlaridan tushuvchi tushumlar yordam oluvchilarning mehnat hissasiga (ya'ni, mehnat staji, oylik ish haqi miqdori va hokazo) bog'liq bo'ladi. Jamoatchilik iste'mol fondlaridan to'lanuvchi bunday elementlar qatoriga nafaqalar, mehnat ta'tiliga to'lanadigan haq, korxonalarining moddiy rag'batlantirish fondlari to'lovlarini kiritish mumkin.

Jamoatchilik iste'mol fondlaridan tushuvchi mablag'larni aholi ehtiyojlarini qondirishning individual va umumiy shakllari ko'rinishida oladi. Birinchi holda aholi xizmat shaklida olsa, ikkinchi holda pul va natura ko'rinishidagi to'lov hamda imtiyozlar shaklida oladi. Pul to'lovlariga nafaqalar, bolalar uchun to'lovlar, ta'til pullari, kasallik uchun to'lov va shu kabilar kiradi. Natura tushumlariga esa o'quvchilarning bepul o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlanishi, urush va mehnat nogironlarining transport vositalari bilan bepul ta'minlanishi va hokazolar kiradi. Bepul yoki imtiyozli ijtimoiy xizmatlar ham jamoatchilik iste'mol fondlari tomonidan ta'minlanuvchi imtiyozlar shaklini taqdim etadi. Pul to'lovlarining jamoatchilik fondlari umumiy summasidagi ulushi tobora oshib bormoqda va hozirgi paytda to'lovlar barcha summasining 50% ini tashkil qilmoqda.

Jamoatchilik fondlari tuzilmasida quyidagi uchta asosiy elementni shartli ravishda ajratib ko'rsatish mumkin: ijtimoiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish qo'shma fondi, mehnatga layoqatsizlarni ta'minlash fondi, ta'tilga haq to'lash fondi.

Jamoatchilik iste'mol fondlarini moliyalashtirish markazlashgan fondlar davlat byudjeti, fermer xo'jaliklarini ijtimoiy sug'urtalash va ijtimoiy ta'minot, kasaba uyushmalari byudjeti, korxonalar va tashkilotlar fondlari, jamoa xo'jaliklari mablag'lari, jamoatchilik tashkilotlari mablag'lari hamda asosiy noishlab chiqarish fondlari amortizatsiyasi hisobiga amalga oshiriladi. Bu mablag'larning 2/3 qismi davlat byudjeti zimmasiga to'g'ri kelib, u umumiy ta'lim, tibbiy xizmat, ijtimoiy ta'minot va sug'urta, bolalarni maktabgacha muassasalarda tarbiyalash, aholi bilan sport-sog'lomlashtirish ishlari olib borishga ishlatiladi.

Moddiy rag'batlantirish fondi, ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlar hamda uy-joy qurilishi fondidan tashkil topuvchi korxonalarining jamoatchilik fondlari, shuningdek, korxonalar asosiy fondining bir qismi hisobiga xodimlarga turli xil mukofotlar, oylik ish haqidan tashqari turli to'lovlar va bir martalik moddiy yordam tarqatiladi. Bundan tashqari ushbu mablag'lar evaziga korxonalar va tashkilotlarda ishlovchi xodimlar va ularning oila a'zolariga tibbiy hamda madaniy-maishiy xizmat ko'rsatiladi. Bu mablag'lar maktabgacha bolalar muassasalarida bolalarning ovqatlanishini

yaxshilash, dam olish uylari va sanatoriyalarga yo'llanma olish hamda madaniyat uylari va klublarni jihozlashga ishlatiladi.

Jamoa xo'jaliklarining jamoatchilik fondlari madaniy-maishiy ehtiyojlar fondi va ijtimoiy ta'minot fondidan tashkil topib, jamoa xo'jaligi daromadlari evaziga shakllanadi. Jamoatchilik tashkilotlarining jamoatchilik fondlari esa a'zolik badallari hamda bu tashkilotlar o'tkazuvchi turli chora-tadbirlarda tushadigan mablag'lar (masalan, gazeta va jurnallar chop etishdan) evaziga shakllanadi.

Jamoatchilik iste'mol fondlarining umumiy hajmi iste'molchilar tarkibi va soni haqidagi ma'lumotlar hamda ushbu fondlar tushumlarining mos keluvchi me'yorlari asosida hisobga olinadi. Bu me'yorlar aholining yoshi, jinsi va boshqa belgilariga ko'ra guruhlar asosida ishlab chiqiladi. Pul to'lovlari me'yorlari, moddiy ne'matlar me'yorlari va xizmatlar me'yorlari mavjud. Jamoatchilik iste'mol fondlari hajmi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\text{ЖИФ} = \sum n \cdot \bar{T}_n$$

Bu erda: n - jamoatchilik iste'mol fondlarining mazkur guruhdagi bitta iste'molchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha xarajatlar me'yori;

$\bar{T}_n$ - mazkur guruhdagi aholining o'rtacha yillik soni-jamoatchilik fondlari iste'molchilari soni.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar aholining turmush tarzi, hayot sharoitlari ko'rsatkichlarini aniqlash ko'nikmalariga ega bo'lib, aholi ehtiyojlarini qondirish darajasini aniqlay oladilar, aholiga xizmat ko'rsatish ko'rsatkichlarini hisoblash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
2. Aholining turmush tarzi ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
3. Iste'mol savatchasi qanday aniqlanadi?
4. Kambag'allik chizig'i qanday aniqlanadi?
5. Aholiga xizmat ko'rsatish ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?

VII bob. RESPUBLIKAMIZDAGI MEHNAT XARAKTERI VA IJTIMOIIY SHAROITLAR STATISTIKASI

7.1. Mehnat xarakteri va ijtimoiy sharoitlarini statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Mehnat sharoitlarini statistik o'rganishning ijtimoiy va iqtisodiy jihatlari bor. Ularning iqtisodiy jihatlari korxonalarining fond bilan ta'minlanganligi, qo'llanilayotgan mehnat vositalari va predmetlari hamda texnologiyalar kabi ishlab chiqarish infratuzilmasi ko'rsatkichlari bilan izohlanadi. Mehnat sharoitlarini o'rganishda ijtimoiy statistika mehnat jarayonining bevosita insoniy omillar, odamlarning mehnat va ijtimoiy faolligi hamda sog'lig'iga ta'sir etishi, bajarilayotgan ishdan qoniqish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy jihatlarga alohida e'tibor beradi. SHu maqsadda u xodimlarning mehnati muhofazasi, texnika xavfsizligini mukammallashtirish choralarining samaradorligi, mehnat faoliyati rejimi, ishlab chiqarishdagi atrof-muhit ko'rsatkichlarini o'rganadi.

SHuningdek, ijtimoiy statistika mehnatning moddiy va ma'naviy rag'batlari, ishlab chiqarish vositalariga egalik qilishning turli shakllari, aholi turli guruh va sinflari a'zolari mehnatga munosabatining o'ziga xosligi, mehnatning mashina texnikasi bilan bir xilda ta'minlanmaganligi, xodimlar madaniy-texnik darajasining turlicligiga asosan ijtimoiy farqlanishini ham o'rganadi.

Mehnat xarakteri va sharoitlarini o'rganishning eng muhim yo'nalishi ijtimoiy omillarning xodimlarning ishlab chiqarish faoliyatiga, ularning mehnati natijalariga ta'sir o'tkazishini statistik baholashdir. Mehnat xarakteri va sharoitlaridan qoniqmaslik ko'p hollarda ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pasayishi, kadrlarning tez-tez almashinishiga sabab bo'ladi; aksincha, mehnatni tashkil etishning qulay sharoitlari esa mehnat faoliyatining oshishiga, ishlab chiqarish miqdori va sifatining ko'tarilishiga ta'sir etadi va mehnat jamoalarining barqarorligini ta'minlaydi.

Ijtimoiy statistika mehnat xarakteri va sharoitlari ko'rsatkichlarini hisoblash, ularni turli yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirish uslublarini ishlab chiqish vazifalarini bajaradi.

7.2. Aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan bandligi va mehnatning jamiyatdagi taqsimoti ko'rsatkichlari

Bandlik ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, aholining turli guruhlari vakillarining jamiyatdagi ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilinishi xarakteri va darajasini aks ettiradi. Aholining bandlik xarakteri ijtimoiy-iqtisodiy shakllanish, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, mehnatning jamiyatdagi taqsimoti bilan aniqlanadi hamda milliy an'analar va tabiiy-geografik omillar bilan izohlanadi.

Ijtimoiy statistika bandlikni mehnatning hayotiy ehtiyojga aylanishi, mehnat faolligining o'sishi, xalq hayoti moddiy va madaniy darajasining doimiy o'sishiga xizmat qiluvchi omil sifatida o'rganadi.

Mehnatga layoqatli yosh chegarasidan chiqqan shaxslarni hisobga olmagan holda potensial bandlikni tavsiflash uchun *mehnatga layoqatli yoshdagi aholi sonining aholi umumiy sonidagi salmog'i* ($D_{t,v}$) ko'rsatkichi aniqlanadi:

$$D_{t,v} = \frac{\text{Mehnatga la'qatli ёшдаги aholi soni}}{\text{Umumiy aholi soni}} \quad (1)$$

Bu ko'rsatkich bandlikni ta'minlash uchun ijtimoiy-demografik sharoitlarning mavjudligini anglatadi.

$$z_{t,p} = \frac{\text{Ишлаётган (банд) aholi soni}}{\text{Mehnat resurslarisoni}} \quad (2)$$

Bandlikning amaldagi darajasi *mehnat resurslarining bandlik koeffitsienti* yordamida aniqlanadi:

Bandlikni tahlil qilishda mehnat resurslarining bandlik koeffitsienti *mehnat yoshining bandlik koeffitsientini hisoblash* bilan to'ldirilishi mumkin:

$$z_{t,p} = \frac{\text{Mehnatga la'qatli ёшдаги ишловчи (банд) aholi}}{\text{Mehnatga la'qatli aholi soni}} \quad (3)$$

Mazkur koeffitsientning mahraji va surati o'rtasidagi farq "jamiyat boqimandasi" dagi mehnatga layoqatli yoshdagi o'quvchi, talaba, sog'lig'i tufayli mehnatga layoqatsizlar sonini hisoblashga imkon yaratadi.

Aholining umumiy soniga bo'lgan "yuklama"ni tavsiflash uchun boshqa ko'rsatkichdan foydalanish mumkin. Bu ko'rsatkich band bo'lmagan aholi sonining

band bo'lgan aholi soniga nisbati asosida topiladi va *mehnat bilan band aholining umumiy yuklamasi koeffitsienti* ($K_{o.n.}$) deb ataladi:

$$K_{o.n.} = \frac{\text{Мехнат билан банд аҳоли сони}}{\text{Аҳолининг умумий сони}} \quad (4)$$

Bandlikni tahlil qilishda $K_{o.n.}$ ko'rsatkichidan tashqari *mehnat bilan band aholining nafaqa yuklamasi* ham qo'llaniladi:

$$K_{n.n.} = \frac{\text{Нафақа ёшидаги аҳоли сони}}{\text{Мехнат билан банд булган аҳоли сони}} \quad (5)$$

Mehnat bilan band aholining nafaqa yuklamasi nagruzkasi koeffitsienti bulardan tashqari aholining qarish jarayonini ham tavsiflab beradi.

Mehnat yoshigacha bo'lgan shaxslarni xalq xo'jaligiga jalb qilishning potensial imkoniyatlarini statistik tavsiflash uchun *mehnat bilan band aholining potensial o'rnini bosish koeffitsientidan* foydalaniladi:

$$K_{n.z.} = \frac{\text{Мехнат ёшигача булган аҳоли сони}}{\text{Мехнат билан банд булган аҳоли сони}} \quad (6)$$

$K_{o.n.}$, $K_{p.n.}$, $K_{p.z.}$ ko'rsatkichlari xalq xo'jaligida band bo'lganlar soniga nisbatan nafaqa yoshidagi aholi soni qisqargan holda kattaroq bo'lar edi. Ijtimoiy statistikada bandlikni tahlil qilish uchun asosan aqliy va asosan jismoniy mehnat bilan shug'ullanuvchilar soni, shuningdek, ularning aholi soni umumiy miqdoridagi salmog'i ko'rsatkichlari ham keng qo'llaniladi. Aholining tirikchilik manbai, moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bilan band bo'lganlar soni hamda mashg'ulot turlariga qarab taqsimlashni o'rganish orqali muhim ijtimoiy tavsifga ega bo'lish mumkin. Statistikada aholining kun kechirish manbalariga ko'ra, quyidagi toifalari mavjud:

- xalq xo'jaligida band bo'lganlar;
- stipendiya oluvchilar;
- nafaqaxo'rlar va davlat qaramog'idagi boshqa shaxslar;
- alohida shaxslarning boqimandalari;

- tirikchilik uchun boshqa manbaga ega bo'lganlar.

Yuqorida keltirilgan kontingentlar orasidagi koordinatsiya nisbiy miqdorlarini hisoblash muhim ijtimoiy tavsifga ega bo'lish imkonini beradi. Ijtimoiy tuzilmaning rivojlanishi, xizmat ko'rsatish sohasining kengayishi, ma'lumot darajasining o'sishi natijasida noishlab chiqarish sohasida band bo'lgan aholi salmog'i tobora ortib bormoqda.

Ayniqsa, noishlab chiqarish sohasining fan, madaniyat, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta'minot kabi tarmoqlarida band bo'lganlar soni tez o'smoqda. qishloq xo'jaligida band bo'lmaganlar sonining ortishi, mehnat bilan band bo'lgan aholining kasb mahorati va malakasini yaxshilash, xalq xo'jaligiga nafaqa yoshidagilarni kengroq jalb qilish, talaba otryadlaridagi ishlarga jalb qilinuvchi yoshlar sonini oshirish ham yuqoridagi tendensiyalarni tavsiflab beradi.

7.3. Mehnat sharoitlari va muhofazasi statistikasi ko'rsatkichlari

Mehnat sharoitlari ijtimoiy, iqtisodiy texnik-tashkiliy hamda tabiiy omillarning ta'siri asosida shakllanadi. Ularni statistik o'rganishning ijtimoiy ahamiyati shu bilan izohlanadiki, xodimlarning sog'lig'i, mehnat qobiliyati, mehnat samaradorligi, turmush tarzi, ularning har tomonlama rivojlanishi ko'p jihatdan mehnat sharoitlariga bog'liq bo'ladi. Mehnat sharoitlari mehnatdan qoniqish hamda mehnat va ijodiy faollik darajasini ham belgilab beradi. Mehnat sharoitlarining qoniqarsizligi ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining pasayib ketishi, mehnat intizomining buzilishi, toliqish, shikastlanishning ortishi, xodimlarning tez-tez almashinuviga sabab bo'luvchi omildir.

Mehnat sharoitlari ko'pincha texnologik jarayonlarning, ishlatilayotgan xomashyo va asbob-uskunalarining o'ziga xosligi hamda aqliy va jismoniy kuchlar nisbati, ishlab chiqarish jamoasi a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar asosida belgilanadi. Ularni baholash uchun ish joylarini tashkil qilish, binolarning maishiy va sanitar ahvoli, yoritilishi, vibratsiya va shovqin darajasi, issiqlik sharoitlari, havodagi zararli moddalar hajmi kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bularning barchasini hisobga olgan holda har bir ish joyi (xodim) uchun o'ziga xos bo'lgan "Mehnat

sharoitlari pasporti” tuzib, uning tarkibiga qabul qilingan me’yor va qoidalaridan chetga chiqishning barcha hollari haqidagi ma’lumotlar kiritilishi, bunday “pasport”lar asosida mehnat sharoitlarini kompleks ravishda tasniflovchi bir qator ko’rsatkichlarni ishlab chiqish mumkin. Masalan, hududning qulayligi qulay hududdagi mehnat sharoitlariga ega bo’lgan ish joylari miqdorining ish joylarining jami miqdoriga nisbati yordamida aniqlanadi. Bundan tashqari yana bir ko’rsatkich mavjud bo’lib, u mehnat sharoitlari koeffitsienti – $K_{m.sh.}$ deb ataladi:

$$K_{m.sh.} = \frac{III + T + C + B + O + E}{6} \quad (7)$$

Bu yerda: Sh - shovqin darajasi; T - issiqlik darajasi; S - yoritilish darajasi; V - havo holatining darajasi; O - ish joylarini tashkil qilish darajasi; B - binolarning maishiy va sanitar holati darajasi. O’z navbatida yuqorida sanab o’tilgan barcha omillarning darajasi o’ziga mos formula asosida topiluvchi koeffitsientni taqdim etadi. Masalan, shovqin darajasi quyidagi formula asosida topiladi:

$$III = \frac{PM - PM_{sh}}{PM} \quad (8)$$

Bu erda: RM – shovqin hisoblanayotgan joydagi ish joylarining umumiy miqdori; RM_{sh} - shovqin darajasi me’yordan yuqori bo’lgan ish joylari miqdori.

Biroq ko’rsatkichlarning bu turi faqatgina ishehilarni o’rab turuvchi ishlab chiqarish sohasining ahvoliniga tavsiflab, uning natijasida xodimga o’tkaziluvchi ta’sirni hisobga olmaydi. Mehnatning psixofizik sharoitlari “toliqish”, “ishlash qobiliyati” kategoriyalari, jismoniy, psixik hamda asabiy-emotsional nagruzkalar, patologik reaksiyalarning shakllanishi yordamida o’rganiladi. Mehnat sharoitlarining insonga ko’rsatuvchi ta’siri xarakteri va darajasini baholash maxsus ishlab chiqilgan tasnif yordamida amalga oshirilib, u murakkabligiga ko’ra mehnat sharoitlarining oltita toifasini qamrab oluvchi guruhlarga (I - eng yaxshi, VI - eng yomon) bo’linadi. Xodimlarni bu toifalar bo’yicha taqsimlash ularning mehnat sharoitlarini, toliqishi, ishlash qobiliyati, sog’lig’ini yaqqol tavsiflab beradi.

Mehnat sharoitlarini tavsiflovchi bir qator ko’rsatkichlar maxsus tadqiqotlar yordamida qo’lga kiritilib, bu tadqiqotlar davomida xodimlarning o’zlari ishlayotgan sharoitlariga baho beradilar.

Zararli mehnat sharoitlarini kompensatsiyalash uchun bir qator imtiyozlar tizimi belgilanib, ularga ko’ra, xodimlarga maxsus oziq-ovqat beriladi, ish vaqti qisqartiriladi, qo’shimcha ta’til beriladi, maxsus kiyim-bosh bilan ta’minlanadi hamda bularning barchasi davlat statistikasida o’z aksini topadi. Ishchilarning kasbiy tarkibini hisobga olish yakunlariga ko’ra, besh yilda ikki marta ishlab chiqarish sexlarida og’ir, zararli sharoitlardagi mehnat uchun beriluvchi imtiyozlardan foydalanuvchi ishchilar soni, smena rejimi, tungi paytda ishlayotganlar soni, qo’l mehnati, mexanizatsiyalashtirilgan mehnat hamda og’ir jismoniy mehnat bilan band bo’lgan ishchilar haqidagi ma’lumotlar tahlil qilinadi. Besh yilda bir marta o’tkaziluvchi jinsi va yoshiga ko’ra hisoblashda xalq xo’jaligi turli tarmoqlari korxonalarining ishchi va xizmatchilari uchun har yillik mehnat ta’tili hamda mehnat haftasining uzunligi haqidagi ma’lumotlar ishlab chiqiladi. Mehnat sharoitlarini tahlil qilish uchun ishchilar mehnati mexanizatsiyalashganiga qarab quyidagi ishlarni bajaruvchi guruhlarga taqsimlanadi:

- 1) avtomatlar ishini kuzatib boruvchilar; 2) mashina va mexanizm yordamida ishlovchilar; 3) mashina va mexanizmlar yonida qo’l mehnatini bajaruvchilar; 4) mashina va mexanizmlarsiz qo’l mehnatini bajaruvchilar; 5) mashina va mexanizmlarni ta’mirlash hamda ularga ishlov berish bilan shug’ullanuvchilar.

Statistik ma’lumotlar asosida qo’l mehnati bilan shug’ullanuvchi (asbob-uskunalarini ta’mirlash va ularga ishlov berishdan tashqari) ishchilarning sanoatda mashg’ul bo’lgan barcha ishchilar miqdoridagi salmog’i ko’rsatkichlari hamda qishloq xo’jaligidagi alohida mehnat turlarini mexanizatsiyalash ko’rsatkichlari hisoblab chiqiladi. Eng noqulay mehnat sharoitlari natijasida ishlab chiqarishdagi shikastlanishlar hajmi ortib boradi. Statistik hisobotda ishlab chiqarishda baxtsiz hodisa tufayli jabrlanganlar soni ko’rsatkichi (mehnat qobiliyatini bir ish kuni va undan ortiq yo’qotganda hamda ishlab chiqarish bilan bog’liq hollarda ularni alohida ko’rsatib) aks ettiriladi.

Shikastlanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: shikastlanishning davriyligi (D_{sh}), og'irligi (Q_{sh}) va hajmi (H_{sh}):

$$(\mathcal{D}_m) = \frac{H}{S} \quad (Q_m) = \frac{H}{H} \quad (X_m) = \frac{H}{S}$$

Bu yerda: P - ishlab chiqarishda baxtsiz hodisa tufayli shikastlanganlar soni; S - ishchilarning o'rtacha yillik miqdori; N - ishchilarning ishlab chiqarishdagi shikastlanish tufayli mehnat qobiliyatini yo'qotgan ishchi-kunlari soni.

(D_{sh}) (Q_{sh}) (H_{sh}) ko'rsatkichlarini 1000 kishiga nisbatan hisoblash maqsadga muvofiqdir. Belgilangan ko'rsatkichlar o'zaro bog'liq bo'ladi:

$$X_m = \mathcal{D}_m \times Q_m$$

Mehnatni muhofaza qilish ko'rsatkichlariga mehnat sharoitlarini belgilangan me'yor va talablar doirasida saqlash uchun qilinadigan bir martalik va joriy (ekspluatatsion) xarajatlar, ko'rsatkichlari kiradi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish talabalarga mehnat xarakteri va sharoitlari, aholining bandlik ko'rsatkichlari, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi o'zgarishi, mehnat intizomi ko'rsatkichlari va aholining mehnatdagi faolligi ko'rsatkichlarini statistik nuqtai nazardan o'rganish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mehnat xarakteri ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
2. Mehnat sharoitlari ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
3. Aholining bandlik ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
4. Aholining mehnat faolligi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
5. Mehnat intizomi ko'rsatkichlari qanday ko'rsatkichlar yordamida aks ettiriladi?

VIII bob. AHOLINING DAROMADLARI VA IJTIMOY TA'MINOT STATISTIKASI

8.1. Aholi daromadlarini statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Aholining daromadlari aholi uchun shaxsiy ehtiyojlarini qondirishda, muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli Ijtimoiy statistikaning turmush tarzini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kompleksida aholi daromadlari ko'rsatkichlari alohida o'ringa ega. Turmush darajasi statistikasi aholining daromadlari qatoriga quyidagilarni kiritadi: ishchi va xizmatchilarning oylik maoshlari; qishloq xo'jaligida dehqonlar uchun to'lanadigan haq (shu jumladan, natura ko'rinishida); ishchi, xizmatchi va dehqonlarning shaxsiy tomorqa xo'jaligidan olgan daromadi (shaxsiy tomorqa xo'jaligida etishtirilgan mahsulotlarning toza qiymati); jamoatchilik iste'mol fondlarining to'lov va imtiyozlari; boshqa pul daromadlari (lotereyalardagi yutuqlar, omonatlar bo'yicha olinadigan foizlar, pul o'tkazish va hokazolar).

Aholining daromadlar majmuasini shakllantirish jarayonida ishchi, xizmatchi va dehqonlarning shaxsiy tomorqa xo'jaligidan oladigan daromadlari katta ahamiyatga ega. Bu daromadlar tomorqa xo'jaligida mazkur yil davomida etishtirilgan mahsulotning toza qiymatida hisoblanadi. Shaxsiy tomorqa xo'jaliklarida etishtirilgan mahsulotlarning bir qismi oilalarda iste'mol qilinadi. Bundan tashqari ortib qolgan mahsulot bozorlarda sotiladi yoki tayyorlov punktlariga topshiriladi.

Aholining daromadlarini tahlil qilish ularning moddiy ne'mat va xizmatlardan foydalanish darajasi, pul jamg'armalari ko'rsatkichlari bilan o'zaro aloqasini ko'zda tutadi. Bu tahlilni mukammallashtirish vazifasi oilaning turli maqsadda qilgan xarajatlarini detalli ravishda o'rganishni talab qiladi. Bu erda iste'mol fondi ko'rsatkichlari, aholining to'lov bilan ta'minlangan talablarini qondirish darajasi alohida o'ringa ega.

daromadlari darajasi aniqlanadi. Yakuniy daromadlarni o'zgarmas narxlarda hisoblash ularning hajmini dinamikada taqqoslash imkonini beradi.

Aholining real daromadlari dinamikasi real daromadlar indeksleri asosida hisoblanadi. Real daromadlar indeksi hisobot davridagi indeks darajasining bazis davrdagiga nisbatan o'zgarishini ko'rsatadi. Jami aholining real daromadlari ko'rsatkichlari aholi jon boshiga; ishchi va xizmatchilar daromadlari ishchi yoki xizmatchi jon boshiga; dehqonlar daromadlari bir ishchi boshiga hisoblanadi.

8.3. Ijtimoiy ta'minot va sug'urtalash statistikasining asosiy ko'rsatkichlari

Statistikaning har bir tarmog'i kabi ijtimoiy statistika ham tadqiqot obyektini har tomonlama tavsiflashda o'ziga xos ko'rsatkichlarga ega. Ularning asosiylari bu nafaqaxo'rlar hamda davlatdan turli moddiy yordam oluvchilar soni va tarkibi, shuningdek, nafaqa va moddiy yordam (kategoriyalar bo'yicha) to'lovlari miqdori va nafaqalarning o'rtacha miqdoridir. Nafaqalarning bir necha turi mavjud: qarilik nafaqasi, nogironlik nafaqasi, boquvchisini yo'qotganlik uchun nafaqa, xizmat qilgan yillariga doir nafaqa, shaxsiy nafaqa.

qarilik nafaqasi umumiy mehnat stajini hisobga olgan holda belgilanadi. Mamlakatimizda erkaklar yoshi 60 ga etganda 25 yildan kam bo'lmagan mehnat staji bilan nafaqaga chiqsalar, ayollar 55 yoshda 20 yillik mehnat staji bilan nafaqaga chiqishlari mumkin. Biroq ba'zi hollarda qarilik nafaqasi imtiyozli shartlarda belgilanib, ularga ko'ra nafaqaga chiqish yoshi yoki talab qilinuvchi umumiy mehnat staji 5 yilga kamaytirilishi mumkin. Bu imtiyozlar urush nogironlari, 5 va undan ortiq bola tug'ib, ularni 8 yoshgacha tarbiyalagan ayollar, og'ir hamda zararli mehnat sharoitlarida (yer osti shaxtalari, issiq sexlar) ishlaganlarga beriladi.

Nogironlik nafaqasi mehnat qobiliyatini kasbiy, mehnat yoki umumiy kasallik tufayli uzoq muddatga yoki butunlay yo'qotgan hollarda belgilanadi. Kasb kasalligi yoki mehnat tufayli shikastlanganda nafaqalar mehnat staji va yoshdan qat'inazar belgilanadi. Umumiy kasallik tufayli nafaqa belgilashda ma'lum bir mehnat staji mavjud bo'lishi talab qilinib, ishchining yoshi, jinsi va mehnat sharoitlari ham

hisobga olinadi. Nogironlik nafaqasi nogironlik guruhi (birinchi, ikkinchi, uchinchi), sababi, nogironlik bo'yicha ish xarakteri va maoshi hisobga olingan holda belgilanadi.

Boquvchisini yo'qotganlik uchun nafaqa vafot etgan shaxs (ishchi, xizmatchi, dehqon) qaramog'idagi mehnat layoqatiga ega bo'lmagan oila a'zolariga belgilanadi. Nafaqa bolalar uchun ular voyaga etguncha belgilansa, mehnatga layoqatsiz katta yoshdagilar (otasi, onasi, umr yo'ldoshi va hokazo)lar uchun umrbod belgilanadi. Bir qator kasb egalariga (balet artistlari, fuqarolik aviatsiyasi xodimlari va boshqalar) xizmat qilgan yillariga doir nafaqa belgilanadi. Bu turdagi nafaqa yoshi va mehnat qobiliyatidan qat'inazar qonun doirasida ko'rsatilgan lavozimlarda belgilangan mehnat staji asosida belgilanadi.

Oddiy nafaqalardan tashqari shaxsiy nafaqalar ham mavjud bo'lib, fan, texnika, madaniyat hamda davlat va jamoatchilik faoliyatida davlat oldida alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga ularning xizmatlari uchun jamoatchilik tashkilotlarining yozma tavsiyanomalari asosida belgilanadi. Shaxsiy nafaqalar respublika miqyosidagi hamda mahalliy miqyosdagi nafaqalarga bo'linadi. Statistika nafaqaxo'rlar sonini aniqlash yo'li bilan yuqorida sanab o'tilgan guruhlarni hamda nafaqaxo'rlarning tarkibini ko'rsatib beradi. Barcha ko'rsatkichlar nafaqaxo'rlarning ijtimoiy guruhlari (ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar) asosida yuritiladi. Xuddi shu tariqa statistikada nafaqa to'lash summasi va o'rtacha nafaqa hajmi ham aniqlanadi.

Nafaqaxo'rlar soni ma'lum bir vaqt mobaynida: yil boshi, o'rtasi yoki oxirida aniqlanadi. Nafaqa to'lovlari summasi belgilangan vaqt davomida (yil, oy) to'langan yakuniy ko'rsatkichlar sifatida aniqlanadi. O'rtacha nafaqa miqdori ma'lum bir toifadagi nafaqaxo'rlar uchun to'langan jami nafaqa summasini ularning o'rtacha yillik soniga bo'lish asosida hisoblanadi. Bir martalik hamda doimiy ravishda turli xil moddiy yordam oluvchilar sonini statistik o'rganish (aniqlash)ning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Ijtimoiy sug'urta mablag'lari hisobidan to'lanuvchi moddiy yordam turlari ichida kasallik, shikastlanish hamda bemor oila a'zosiga qarash sababli yuzaga

keluvchi vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish uchun to'lanuvchi moddiy yordam turlarini alohida ko'rsatib o'tish zarur.

Yil davomida bitta shaxsning o'zi bir necha marta mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yo'qotishi hamda bu narsaning davom etish muddati turlicha bo'lishini hisobga olgan holda aytish mumkinki, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish sababli moddiy yordam oluvchilar soninigina aniqlash maqsadga muvofiq emas. Bundan tashqari, ushbu moddiy yordam turlari faqat ishlovchilarga, ya'ni xalq xo'jaligida band bo'lganlarga to'lanishi sababli, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotishni hisobga olish xalq xo'jaligida yo'qotilgan ish vaqtini aniqlash nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotishni statistik o'rganishda vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish hollari (kasallik varaqalari berilishi) soni hamda u yoki bu davr mobaynida vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish ishchi - kunlari (vaqtinchalik mehnat qobiliyati yo'qotilgan kalendar kunlari soni), shuningdek vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish uchun to'lovlar summasi aniqlanadi.

Ushbu ma'lumotlar hamda xalq xo'jaligining tarmoqlarida va butun xalq xo'jaligida ishlayotganlar soni asosida statistikada quyidagi ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi:

- vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotishning qanchalik tez sodir bo'lishi - vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish hollari sonining o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soniga nisbati sifatida;

- har bir ishchiga to'g'ri keluvchi vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish kunlari soni - vaqtinchalik mehnat qobiliyati yo'qotilgan kalendar kunlari sonining o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soniga nisbati sifatida;

- vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish bir holatining o'rtacha davomiyligini vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish holatlari davomiyligi ushbu holatlar soniga nisbati sifatida.

Bu ko'rsatkichlarni erkaklar va ayollar, turli yoshdagi ishchilar, turli vaqt hamda turli tarmoqlarga asosan hisoblab chiqish muhimdir.

Moddiy yordamning boshqa turlariga kelganda esa, ularning har biri uchun moddiy yordam olganlar soni hamda to'lovlarning umumiy summasi aniqlanadi.

qonunchilikka asosan moddiy yordamning ba'zi turlari doimiy, ba'zilari esa bir marta berilishi sababli bu moddiy yordamlarni oluvchilar soni ham alohida hisobga olib boriladi. Bu erda gap ko'proq moddiy yordamning u yoki bu turini berish to'g'risida boradi. Chunki bitta shaxsning o'zi ma'lum bir vaqt mobaynida (masalan, bir yil ichida) har oy beriladigan moddiy yordam turlari (masalan, kam ta'minlangan oilalarda bolalar uchun) olish bilan bir paytning o'zida bir necha marotaba bir marta beriladigan moddiy yordam (masalan, bola tug'ilganda yoki dafn etish marosimlari uchun) ham olishi mumkin.

Shu tariqa moddiy yordam to'lovlari bajarishda statistikada quyidagi ko'rsatkichlar hisobga olinadi:

1) davlatdan doimiy (har oylik) moddiy yordam oluvchilar soni - jami

shu jumladan:

a) ko'p bolali onalar;

b) yolg'iz onalar;

v) kam ta'minlangan oilalardagi bolalar;

2) bir marta beriladigan moddiy yordam soni - jami

shu jumladan:

a) ishlayotgan va ta'lim olayotgan ayollarga homiladorlik va bola tug'ilishi bo'yicha;

b) bola bir yarim yoshga to'lguncha qisman to'lanuvchi ta'til;

v) suyunchi puli;

g) dafn etish uchun beriladigan pul;

d) moddiy yordamning boshqa turlari;

U yoki bu turdagi moddiy yordam oluvchilar sonini hisoblash bilan bir qatorda alohida moddiy yordam turlarini to'lash uchun ishlatilgan pul summasi, shuningdek, nogironlar, qariyalar va bolalar uylarini ta'minlash uchun qilinadigan xarajatlar ham hisobga olib boriladi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish talabalarga aholining daromad va xarajatlari ko'rsatkichlarini statistik nuqtai nazardan o'rganish, nominal va real ish haqining hajmi, tarkibi va dinamikasini hamda aholining real daromadlarini ko'rib chiqish imkonini beradi. Bu jarayonda, shuningdek, oila byudjeti, aholining xarajat va daromadlari tuzilmasi o'rganiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi daromadlari qanday aniqlanadi?
2. Aholi xarajatlari qanday hisoblanadi?
3. Nominal va real ish haqi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
4. Aholining real daromadlari qanday hisoblanadi?
5. Ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

IX bob. SOFLIQNI SAQLASH HAMDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT STATISTIKASI

9.1. Aholiga ko'rsatiluvchi tibbiy xizmat, dam olish va jismoniy tarbiyani statistik o'rganishning vazifalari va ijtimoiy ahamiyati

Salomatlik darajasi bir qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar yordamida aniqlanadi: birinchi o'rinda bu aholining mehnat va dam olish sharoitlari hamda umuman, turmush farovonligi darajasidir. Ijtimoiy sharoitlar va turmush tarzi mukammallashib borgan sari odamlarning sog'lig'i mustahkamlashib boradi. Sog'liqni saqlash idoralari aholini davolash va profilaktika faoliyatini amalga oshiradilar, kasallanishni kamaytirish chora-tadbirlarini o'tkazadilar, aholini dispanserizatsiya qiladilar, atrof-muhit va kommunal qurilmalar sanitariyasi hamda oziq-ovqat mahsulotlari yaroqliligini nazorat qiladilar.

Sog'liqni saqlashning ijtimoiy ahamiyati aholining barcha guruh va qatlamlari undan bir xilda foydalanishlari mumkinligidadir. Ambulatoriya-poliklinika va kasalxonalarining keng tarmog'i tibbiy yordamga muhtoj barcha shaxslarga malakali yordam ko'rsatadi. Davolash muassasalari tarmog'i hududiy tamoyillarga asosan tashkil etilgan bo'lib, turarjoy bo'yicha vrachlarga murojaat qilishda aholiga qulaylik yaratilgan.

Xalq farovonligini oshirish va ijtimoiy rivojlanish dasturida sog'liqni saqlash muassasalarining faoliyatini yaxshilash, profilaktika yo'nalishini kuchaytirish, tibbiy xizmat sifatini oshirish ko'zda tutilgan. SHu bilan bog'liq holda sog'liqni saqlashning moddiy-texnika bazasini rivojlantirish; mamlakat aholisining, alohida hududlar, shahar va qishloq aholisining tibbiy personal bilan ta'minlanganligi; sog'liqni saqlashning profilaktika yo'nalishini rivojlantrilishini tavsiflash ijtimoiy statistikaning eng muhim vazifasi bo'lib xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sanatoriy va kurortlarda dam olishni kengaytirish ham aholi sog'lig'ini mustahkamlashda o'ziga xos ahamiyatga ega. Jismoniy tarbiya va sportni sog'lom turmush tarzi manbai sifatida samaradorligini oshirish maqsadida sport tashkilotlarining moddiy-texnika bazasi

mustahkamlanib, aholining ish, o'qish va yashash joylarida jismoniy tarbiya va sport ishlarini kengaytirish amalga oshiriladi.

Jismoniy tarbiya va sportning ommaviylikini rivojlantirish, aholining sport qurilmalari va jihozlari bilan ta'minlanganligi, sport ishlarining ish va o'qish joylariga yaqinlashuvini tavsiflash ijtimoiy statistikaning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ijtimoiy statistika mehnatkashlarga sanatoriya-kurort xizmatlari (jumladan, alohida turlarni) ko'rsatishni rivojlantirish va mukammallashtirishni tahlil qilishi kerak. Bunda oilaviy dam olish va ota-onalarning bolalar bilan birgalikda davolanishiga katta e'tibor beriladi.

Xizmat ko'rsatishning bepul shakllari bilan bir qatorda pulli xizmat turlari ham keng rivojlanib bormoqda. Aholi talablaridan kelib chiqqan holda xususiy davolash-profilaktika muassasalari tarmog'i rivojlanmoqda. Jismoniy tarbiya xizmatining sog'lomlashtirish majmualari kabi yangi turlari ishga tushiriladi.

Kompleks dasturning amalga oshirilishi, shuningdek, davlatning aholiga tibbiy hamda sanatoriya-kurort xizmati ko'rsatish, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bo'yicha mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish rejasining bajarilishini tahlil qilish ham ijtimoiy statistikaning vazifalari qatoridan o'rin olgan.

Jismoniy tarbiya va sport hamda sog'liqni saqlash muassasalari ishini samaradorligi ko'p jihatdan ularning aholiga ko'rsatayotgan xizmati sifatiga bog'liq. Bu jabhada ijtimoiy statistika quyidagi bir qator savollarni o'rganadi: tibbiy yordamning **qulayligi** (o'z vaqtida vrach chaqirish yoki uning qabuliga kirish), ambulatoriya-poliklinika muassasalariga borishga ketadigan vaqt, o'z vaqtida kasalxonaga joylashtirish, davolash, dam olish uylarida sog'lomlashtirish va madaniy-ma'rifiy chora-tadbirlari hamda sport jihozlarining mavjudligi va hokazolar.

Aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish, jismoniy tarbiya va sport, sanatoriya-kurort xizmatlarining rivojlanishi aholi sog'lig'ini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini ta'minlash hamda inson hayotining barcha jabhalarini mukammallashtirishga xizmat qilib, iqtisodiyotga vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotish sababli ishga chiqmaslik natijasida etkaziladigan zararlarni kamaytirishga zamin yaratadi.

9.2. Salomatlik va sog'liqni saqlash statistikasi ko'rsatkichlari

Aholining salomatligi ijtimoiy tavsifining eng muhim jihatlaridan biridir. U jamiyat uchun bor kuchi bilan xizmat qiluvchi va boy ma'naviy hayot kechiruvchi, garmonik ravishda rivojlangan insonning shakllanishi uchun xizmat qiladi.

Aholi salomatligini baholashda keng dasturdagi har tomonlama tibbiy tadqiqotlar o'tkazishdan foydalaniladi. Bunday baholashga tanlanma yo'llar bilan ham erishish mumkin. Tibbiy muassasalar tomonidan alohida shahar va tumanlar aholisi hamda korxonalar va tashkilotlarning ishchi va xizmatchilarini lokal ravishda tekshirish amaliyoti keng qo'llaniladi. Bunday tadqiqotlarni, ayniqsa, atrof-muhiti ifloslangan shahar va tumanlarda, og'ir va zararli mehnat sharoitlari mavjud korxonalarda hamda asabga salbiy ta'sir qiluvchi mehnat bilan bog'liq muassasalarda o'tkazish katta ahamiyatga ega. Salomatlikni har tomonlama tekshiruvchi bu lokal tadqiqotlar inson salomatligiga salbiy ta'sir qiluvchi tashqi omillarni kamaytirish va yo'qotishga qaratilgan maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Aholi salomatligi haqidagi barcha axborotlarni olish juda qiyinligi sababli statistika ushbu masala bo'yicha yagona umumlashtiruvchi ko'rsatkichga ega emas. SHunday bo'lsa-da, aholi orasidagi kasallanish va o'lim darajasini izohlovchi teskari ko'rsatkichlar yordamida aholi salomatligi to'g'risida etarlicha to'liq tavsifga ega bo'lish mumkin.

Aholining kasallanish darajasini obyektiv baholash uchun zarur bo'lgan shartlardan biri uni o'rganishga differensiya usulida yondashish, ya'ni aholining turli yoshdagi kontingentlari - kattalar va bolalar (yangi tug'ilgan chaqaloqlar alohida) - bo'yicha xarakteristikaga ega bo'lishdir. Bu inson organizmining turli yoshdagi fiziologik xususiyatlari bilan izohlanadi.

Statistika amaliyotida quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: kattalar va o'smirlar (15 yosh va undan katta)da kasallanish hollari soni 15 yosh va undan katta yoshdagi aholining har 100 ming nafariga nisbatan; 14 yoshgacha bolalarda yuqumli kasalliklarga chalinish hollari soni 14 yoshgacha bolalarning har 100 ming nafariga nisbatan; yangi tug'ilgan chaqaloqlarning kasallanish hollari soni statsionarlarda tug'ilgan har 1000 ta chaqaloqqa nisbatan; jismoniy nuqsonga ega bo'lgan bolalar

soni; doimiy maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalar kasallanishi hollari soni har 1000 ta o'rtacha ro'yxatdagi bolalarga nisbatan.

Xalq xo'jaligida band bo'lgan aholining kasallanishini tavsiflashda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotilgan holdagi kasallanishlar soni har 100 ta ishchi va xizmatchiga nisbatan; vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotilgan kalendar kunlari soni har 100 ta ishchi va xizmatchiga nisbatan.

Aholining kasallanishi haqidagi ma'lumotlar aholining yoshi, jinsiga ko'ra guruhlari, shahar va qishloq aholisi hamda kasalliklar turlariga qarab taqsimlanadi. Ishchi va xizmatchilarning kasallanishi ko'rsatkichlari o'zining asosiy ijtimoiy ma'nosidan tashqari, ishlab chiqarishda ishchi va xizmatchilarning bir qismi bo'lmasligi tufayli iqtisodiyotga etkaziladigan zararni aniqlashda ham katta ahamiyatga egadir.

Aholining moddiy va madaniy farovonligi o'sishi, aholi sog'lig'ini saqlashdagi muvaffaqiyatlar aholi orasidagi o'lim hollari, ayniqsa bolalar o'limi kamayishiga hamda ko'plab kasalliklarni yo'qotishga sabab bo'ladi. Hozirgi zamon aholisi vabo, o'lat, qorin tifi kabi og'ir kasalliklarni bilmaydi. Aholi orasidagi o'lim hollarining kamayishi ko'rsatkichlari jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti hamda aholi salomatligining yaxshilanishidan darak beradi. Ijtimoiy statistikada aholi orasidagi o'lim hollarini hisoblash har 1000 kishiga nisbatan amalga oshiriladi.

Kasb kasalliklari yoki umumiy kasalliklar natijasida mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar mehnatga layoqatini uzoq muddatga yoki butunlay yo'qotishi mumkin. Nogironlik ko'rsatkichlari ham aholi salomatligini tavsiflovchi jihatlardan biridir. Nogironlik ko'rsatkichlari quyidagicha hisoblanadi: nogironlikka birinchi marta chiqqanlar soni har 10 mingta ishlovchiga nisbatan. U nogironlikka birinchi marta chiqqanlarning hammasiga nisbatan yoshi, jinsi hamda kasallik turiga qarab yuritiladi.

Aholiga ambulatoriya-poliklinika va kasalxona yordami ko'rsatish samaradorligini oshirishda tibbiyot muassasalarining barcha zarur jihozlar bilan ta'minlanganlik darajasi hal qiluvchi o'ringa ega. Aholining tibbiy yordam bilan

ta'minlanganligini tavsiflovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida quyidagilar xizmat qiladi:

- kasalxonadagi o'rin bilan ta'minlanganlik har 10 ming kishiga nisbatan;
- ambulatoriya-poliklinika muassasalarining quvvati - smena davomida vrachlar qabulida bo'lgan shaxslar soni ming kishiga nisbatan.

Shahar va qishloq aholisining kasalxonadagi o'rinlar bilan ta'minlanganligi qishloq aholisining shaharda joylashgan kasalxonalardan foydalanishini hisobga olgan holda baholanadi.

Aholining tibbiy yordam bilan ta'minlanganligini tavsiflashda sog'liqni saqlash muassasalari tarmog'ining rivojlanish ko'rsatkichlarigagina ega bo'lishi etarli emas. Yanada to'liqroq tavsiflash uchun aholining vrachlar va o'rta tibbiyot xodimlari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlaridan foydalaniladi: aholining barcha mutaxassislikdagi vrachlar bilan ta'minlanganligi har 10 ming kishiga nisbatan; aholining alohida mutaxassislikdagi vrachlar (terapevtlar, xirurglar, okulistlar, otolaringologlar, nevropatologlar, oftalmologlar, ginekologlar, pediatriklar va hokazo) bilan ta'minlanganligi har 10 ming kishiga nisbatan; aholining o'rta tibbiyot xodimlari bilan ta'minlanganligi har 10 ming kishiga nisbatan.

Ijtimoiy statistika o'z tahlilida bu munosabatlarni mamlakat bo'yicha va hududlarga ajratgan holda o'rganadi. Aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy yordamning kengayishini quyidagi ko'rsatkichlardan ham bilib olish mumkin: har bir vrachga to'g'ri keluvchi xonalar soni, o'rta tibbiyot xodimlariga murojaat soni har bir odamga nisbatan. Tez yordam stansiyalari (bo'limlar, kasalxonalar)ning mavjudligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar sog'liqni saqlashning rivojlanishini ko'rsatuvchi muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi.

Kasalliklarning oldini olishda sog'liqni saqlashning profilaktika yo'nalishlarini kengaytirish katta ahamiyatga ega bo'lib, u o'z oldiga ba'zi kasalliklarning ilk ko'rinishlarini aniqlashni maqsad qilib qo'yadi. Davolash muassasalari faoliyatining bu jihatlari ushbu ko'rsatkich orqali aks ettiriladi: profilaktika tekshirishidan o'tayotgan shaxslar soni har 1000 kishiga nisbatan.

Sogʻliqni saqlash muassasalari faoliyatining yuqori sifatda boʻlishini taʼminlashda tibbiy xizmat koʻrsatish bilan bir qatorda aholi uchun qulay ish jadvali, madaniyat va mukammal tashkil etilgan xizmat: roʻyxatxona (registratura) va davolovchi vrach qabuliga navbat yoʻqligi, kerakli mutaxassis qabuliga aholi uchun qulay vaqtda kelish, tez yordamni chaqirish imkoniyati va hokazolar ham muhim rol oʻynaydi. Bu masalalarni oʻrganishda maxsus tanlanma tadqiqotlar oʻtkazishdan foydalaniladi.

9.3. Dam olish va turizm, jismoniy tarbiya va sport statistikasi koʻrsatkichlari

Dam olish va turizmning asosiy statistik koʻrsatkichlari qatoriga bu tarmoqlarning moddiy-texnika bazasini tavsiflovchi koʻrsatkichlar kiradi. Sanatoriy-kurort muassasalari tarmogʻini tavsiflash uchun quyidagi koʻrsatkichlar qoʻllaniladi: davolash muolajalari oʻtkaziladigan sanatoriy va pansionatlar soni, ulardagi oʻrinlar soni. Davolash muolajalari oʻtkaziladigan sanatoriy va pansionatlar sonidan bolalar sanatoriyalari va ulardagi oʻrinlar soni hamda ota-onalarning bolalar bilan birga davolanishlari uchun moʻljallangan sanatoriy va pansionatlar hamda ulardagi oʻrinlar sonini alohida ajratib koʻrsatish mumkin.

Dam olish muassasalari tarmogʻi quyidagi koʻrsatkichlar bilan tavsiflanadi: dam olish uylari va pansionatlari hamda ulardagi oʻrinlar soni, dam olish bazalari va ulardagi oʻrinlar soni, sayyohlik mehmonxonalari va ulardagi oʻrinlar soni. Dam olish muassasalari sonidan oilalar uchun moʻljallangan muassasalar va ulardagi oʻrinlar soni hamda bir-ikki kunlik dam olish muassasalari va ulardagi oʻrinlar sonini alohida ajratib koʻrsatish mumkin.

Tashkil qilingan davolanish va dam olishdan foydalanuvchilarni umumiy xarakterlash uchun sanatoriy va dam olish muassasalarida (bir-ikki kunlikdan tashqari) davolangan va dam olganlarning umumiy soni koʻrsatkichi qoʻllaniladi. Sanatoriy va kurortlarda davolangan va dam olganlarning umumiy aholi sonidagi salmogʻini aniqlash uchun nisbiy koʻrsatkichlar hisoblanadi: davolanganlar har 10 ming kishiga nisbatan, dam olganlar har 10 ming kishiga nisbatan.

Dam olish muassasalarida uzoq muddat (12-24 kun) boʻlib, dam olgan va davolanganlar sonini differensiyali tavsifi uchun quyidagi koʻrsatkichlar qoʻllaniladi: davolash muolajalari oʻtkaziladigan sanatoriy va pansionatlarda; sanatoriy-profilaktoriylarda; kurort poliklinikalarida; dam olish uylari va pansionatlarda; dam olish bazalarida; sayyohlik mehmonxonalari va bazalarida davolangan va dam olganlar soni.

Aholi oʻrtasida ishdan boʻsh vaqtda tashkil etilgan dam olish keng tarqalgan. Bu turdagi dam olishning miqyosini quyidagi koʻrsatkichlarda koʻrishimiz mumkin: bir-ikki kunlik dam olishdan foydalanganlar soni; sayyohlik marshrutlarida dam olish kunlari hordiq chiqarganlar hamda ekskursiya ishtirokchilari soni.

Dala hovli va bogʻ hovlilari qurishning rivojlanishi bilan bogʻliq holda shahar aholisining katta qismi yozgi taʼtilni dala va bogʻ hovlilarida oʻtkazishni maʼqul koʻrmoqda. Maxsus tanlanma tadqiqotlar oʻtkazishda yozgi taʼtilni oʻtkazish koʻrsatkichlari koʻzda tutiladi. Masalan, tashkil etilgan dam olish turlari (davolanish va dam olish muassasalari, sayyohlik safarlari va hokazo), tashkil etilmagan dam olish turlari (dala va bogʻ hovlilarida dam olish va hokazo).

Tashkil etilgan bolalar dam olishini tahlil qilishda ota-onalarning bolalar bilan davolanish va dam olishlariga moʻljallangan muassasalardan tashqari quyidagi koʻrsatkichlar qoʻllaniladi: yozgi oromgohlar va ularda dam olayotgan bolalar soni; yozgi paytda shahardan tashqarida boʻlgan bolalar bogʻchalari va yaslilarda dam olgan kichik yoshdagi bolalar soni.

Qisacha xulosalar

Ushbu mavzuni oʻrganish talabalarga tibbiy xizmat koʻrsatish, dam olish, jismoniy tarbiya va sportni statistik oʻrganish imkonini; aholining tibbiy xizmat bilan taʼminlanganligi hamda jismoniy tarbiya va sport bilan shugʻullanish darajasini aniqlash imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tibbiy xizmat koʻrsatish darajasi qanday aniqlanadi?

2. Aholining tibbiy xizmat bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

3. Kasallanish ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

4. Aholining dam olish va sayyohlik muassasalari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

5. Aholining jismoniy tarbiya va sportni qamrab olish ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?

X bob. XALQ TA'LIMI, MADANIYAT, SAN'AT VA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI STATISTIKASI

10.1. Xalq ta'limi statistikasi

Xalq ta'limi noishlab chiqarish sohasining eng muhim tarmog'i bo'lib, mamlakatda umumiy o'rta ta'limga ega bo'lish, aholining ta'lim darajasini oshirish vazifalarini bajaradi. Xalq ta'limi tizimi ko'p bosqichli murakkab tizim bo'lib, doimiy ravishda rivojlanib borayotgan maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari, kasb-hunar maktablari, o'rta-maxsus hamda oliy o'quv yurtlari tizimi, shuningdek, xalq xo'jaligida zarur bo'lgan kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirishni amalga oshiruvchi turli xil kurslar tarmog'iga asoslanadi. Hukumat ongli, oliy ma'lumotli, ham jismoniy, ham aqliy mehnatga qodir bo'lgan odamlarni tayyorlash va tarbiyalash ishlarini bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda.

Ijtimoiy statistikada xalq ta'limi ijtimoiy xizmat ko'rsatishning eng muhim tarmoqlaridan biri, jamiyat ijtimoiy infratuzilmasining elementi sifatida o'rganadi. Uning asosiy vazifalari qatoriga o'quv yurtlari tarmoqlarining rivojlanishi, aholining o'quv yurtlari bilan ta'minlanganligi tadqiqoti, xalq ta'limi kadrlari tarkibi, mutaxassislar va o'quvchilar tayyorlash, aholining ma'lumoti darajasi, aholining ijtimoiy-demografik guruhlarga ko'ra differentsiatsiyasini o'rganish, shahar va qishloq aholisi, turli millat va elat vakillari ma'lumoti o'rtasidagi farqning kamayishi jarayoni tahlili hamda jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqni yo'qotishda ma'lumotning rolini o'rganishdir.

Aholi ma'lumot darajasining o'sishi, ta'lim rivojlanishi aholining ijtimoiy-demografik jarayonlari – tug'ilish va o'lim, nikoh va ajralish, migratsiya jarayonlari, ijtimoiy ko'chishlar, shuningdek, odamlar turmush tarzining alohida ko'rsatkichlari - mehnat va ijtimoiy faolligi, madaniyat darajasi, ma'naviy qiyofasi va shu kabilarga ta'sirini statistik o'rganish ham katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari ijtimoiy statistika xalq ta'limini boshqa davlatlarning shunday ko'rsatkichlari bilan solishtirishni ham amalga oshiradi.

YUqorida sanab o'tilgan vazifalarning echimi ijtimoiy statistikaga xalq ta'limi ko'rsatkichlari tizimini yaratish, uning ijtimoiy samaradorligini o'rganish, mamlakatda xalq ta'limini mukammallashtirish uchun tavsiyanomalar tanlashga to'g'ri yondashish imkonini beradi.

10.2. Maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari va kollejlarning statistikasi ko'rsatkichlari

Maktabgacha ta'lim muassasalari bolalar muassasalari bo'lib, maktab yoshiga etmagan bolalarga jamoatchilik tarbiyasi berishni amalga oshiradi. Ular ayollarga bolalarni tarbiyalashni jamiyatda, ishlab chiqarishda ishtirok etish bilan birga olib borish imkonini beradi, shu tariqa bolalar oilalarning moddiy ta'minotini yaxshilashga imkon yaratadi, ya'ni muhim ijtimoiy rol o'ynaydi. Bundan tashqari maktabgacha ta'lim muassasalari bolalarda jamoa asoslarini shakllantiradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari statistikasi bunday muassasalarning shahar va qishloqlardagi soni, ularni ishga tushirish, ularni ta'minlash uchun davlat va idoralar tomonidan ajratiladigan mablag'lar hajmi, turli tipdagi maktabgacha ta'lim muassasalaridagi bolalar soni, aholining maktabgacha ta'lim muassasalari bilan ta'minlanganligini aks ettiradi. Ijtimoiy statistikaning bir qator ko'rsatkichlari maktabgacha ta'lim muassasalarining joylashuvi va faoliyatidan qoniqish hamda bolalarga qarab turish sharoitlarini o'rganuvchi maxsus tadqiqotlar ma'lumotlari asosida hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalariga qatnovchi shahar va qishloq bolalari salmog'i; bolalarni maktabgacha ta'lim muassasalariga joylashtirish niyatidagi shaxslar soni; davlat tomonidan bolalar bog'chalari va yasliqlarga qatnovchi har bir bola uchun ajratiladigan xarajatlar hajmi va ulushi ko'rsatkichlari yaqqol ko'zga tashlanuvchi ijtimoiy tavsif beradi. Davlat statistika idoralari tomonidan 1 yoshdan 6 yoshgacha bolalarni doimiy maktabgacha ta'lim muassasalari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

$$O\text{DU} = \frac{\text{Йил бошига} \text{ доимий мактабгача таълим муассасаларидаги болалар сони}}{1 \text{ ёшдан} 6 \text{ ёшгача болаларнинг умумий сони (йил бошига)}} \\ \frac{6 \text{ ёшдаги умумтаълим мактабларида қиймет тан болалар сони}}{6 \text{ ёшдаги умумтаълим мактабларида қиймет тан болалар сони}}$$

Umumta'lim maktablari – bolalar va yoshlarni jismoniy hamda estetik tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning har tomonlama rivojlanishini amalga oshiruvchi muassasalaridir. Mamlakatimizda boshlang'ich va o'rta maktablar mavjud. Ularning orasidan kuni uzaytirilgan hamda internat maktablarni ajratib ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, musiqiy, badiiy va xoreografiya maktablari hamda aqliy va jismoniy nuqsoni bor bolalar uchun maktablar ham o'rta umumta'lim maktablari qatoriga kiritiladi.

Umumta'lim maktablari statistikasi maktablar tarmog'ining rivojlanishi, ularning turli yoshdagi bolalarni qamrab olishi, maktablarning moddiy bazasi, pedagog kadrlar, o'quvchilarni o'qitish jarayoni, mehnatga o'rgatish hamda kasb yo'nalishlarini joriy qilishni o'rganadi.

Davlat statistika idoralari maktablar va uzaytirilgan guruhlarda o'qiyotgan bolalar soni hamda shahar va qishloqlarda kunduzgi umumta'lim maktablarining 1-9 sinf o'quvchilari uzaytirilgan kun ta'limi bilan qamrab olinishi ko'rsatkichlarini hisobga olib boradi. Maktablarning moddiy bazalari ko'rsatkichlari sifatida ularning o'quv binolari, o'quv kabinetlari va ustaxonalar, hisoblash texnikasi, sport zallari, oshxona va bufetlar hamda hovlilar bilan ta'minlanganligini qayd qilib o'tish mumkin.

O'quvchilarning o'quv joylari bilan ta'minlanganligi, sinflarning to'laligi ko'rsatkichlari ham aniqlanadi. Sinflarning to'laligi amaldagi o'quvchilar sonining ro'yxatdagi o'quvchilar soniga nisbati asosida topiladi. Statistika idoralari barcha moliyalashtirish manbalari hisobiga umumta'lim maktablarini ishga tushirish ko'rsatkichlarini mutlaq hamda har 10 ming kishiga nisbatan hisoblab, davlatning kapital qo'yilmalar, jamoatchilik tashkilotlari hisobiga hamda hashar yo'li bilan qurilgan maktablar sonini alohida ajratib ko'rsatadi.

Maktablarning pedagog kadrlari ko'rsatkichlari ularning soni, lavozimi, kasbiy va ijtimoiy-demografik tarkibi hamda pedagog kadrlarni birlashtirib qo'yish kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Maktablarning pedagog tarkibi ma'lumoti darajasi va pedagoglik stajiga ko'ra guruhlariga bo'linib, boshqaruv kadrlari va o'qituvchilar alohida hisobga olinadi.

O'qitish jarayoni maktablarning o'qituvchilar bilan ta'minlanganligi, o'quvchilarning maktab, sinf turlariga ko'ra taqsimlanishi, maktabga qabul qilinishi va chiqarilishi, o'quvchilarning o'qish darajasi, bir sinfda ikkinchi yilga qolish kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Davlat statistika idoralari umumta'lim maktablarini tamomlaganlar hisobini yuritib, kunduzgi va kechki maktablarni to'liq hamda to'liqsiz tamomlaganlar hisobini alohida olib boradilar.

O'quvchilarning yaxshi o'qishi yuqori sinfga o'tkazish koeffitsienti hamda yil oxirida bir sinfda ikkinchi yilga qolganlar sonining jami o'quvchilar miqdoridagi salmog'i yordamida hisoblanadi. Majburiy o'rta umumta'lim maktablari to'g'risidagi qonunning bajarilishini tavsiflovchi quyidagi ko'rsatkichlar ham muhim ahamiyatga ega: maktab yoshidan o'tgan yoshlar orasida o'rta ma'lumotlilar soni va salmog'i, shu yoshdagilar orasida o'rta ma'lumotga ega bo'lmagan va o'rta o'quv muassasalarida ta'lim olmayotganlar soni va ulushi.

10.3. Madaniyat va san'at hamda ommaviy axborot vositalarini statistik o'rganishning ijtimoiy ahamiyati

Madaniyat va san'at jamiyatning ruhiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi hamda o'ziga xos xususiyatiga ega bo'lgan holda statistika tomonidan alohida o'rganiladi. "Madaniyat" tushunchasi keng talqin qilinib, o'z ichiga san'atni ham qamrab oladi. Masalan, ensiklopediyada madaniyat "jamiyatning ma'rifat, fan, san'at va ma'naviyatning boshqa sohalaridagi yutuqlari majmuasi; bu yutuqlardan tabiat kuchlarini jilovlash, ishlab chiqarishni rivojlantirish, jamiyat taraqqiyotining dolzarb vazifalarini echish uchun foydalanish qobiliyati" sifatida talqin qilinadi.

San'at jamiyat ma'naviy hayotining tarkibiy, shu bilan bir birga mustaqil qismi bo'lib, uning asosiy turlari quyidagilardir: adabiyot, rassomchilik,

haykaltaroshlik, musiqa, teatr, kino va hokazo. Radio, televidenie, matbuot kabi ommaviy axborot vositalari hozirgi paytda madaniyat va san'at yutuqlarining rivojlanishi va keng xalq ommasiga etkazilishida katta rol o'ynamoqda.

Madaniyat va san'at statistikada nomoddiy sohadagi faoliyatning mustaqil tarmog'i sifatida o'rganiladi. Bu tarmoq yana ikkiga bo'linadi: madaniyat va san'at. Madaniyat muassasalari qatoriga kutubxonalar, muzey va ko'rgazmalar, klublar, maktabgacha tarbiya muassasalari, xalq universitetlari, madaniyat va istirohat bog'lari, botanika va hayvonot bog'lari, radio va televidenie tahririyatlari, kitob palatalarini kiritish mumkin. San'at muassasalari qatoriga esa teatr, kinoteatr, konsert jamoalari va tashkilotlari, sirk hamda badiiy tasvir studiyalarini kiritish mumkin.

10.4. Madaniy-ma'rifiy muassasalar statistikasi

Madaniyat muassasalari orasida kutubxonalar muhim ahamiyat kasb etib, ular davriy matbuot (gazeta, jurnal va hokazo) va kitoblar fondiga ega bo'ladilar hamda ularni aholiga vaqtinchalik foydalanish uchun tarqatadilar.

Kutubxonalar statistikasida birinchi o'rinda barcha kutubxonalar soni, shu jumladan, ularning turlari va kitob fondlari hisobga olinadi. Kitob fondlari tarkibi, faoliyat xarakteri va belgilanishiga ko'ra, kutubxonalar ommaviy, ilmiy, texnik, o'quv qo'llanmalari hamda boshqa o'ziga xos turlarga bo'linadi.

Ommaviy kutubxonalar keng xalq ommasiga xizmat qilishi mo'ljallangan bo'lib, ularning kitob fondlari juda katta va xilma-xildir. Bunday kutubxonalar aholining turli guruhlariga xizmat ko'rsatadi. Ommaviy kutubxonalardan farq qilgan holda, boshqa turdagi kutubxonalar ma'lum bir turdagi kitobxonlarga xizmat qilishi mo'ljallangan. Masalan, ilmiy kutubxonalar kitob fondining xarakteriga ko'ra ilmiy xodimlar, aspirantlar hamda oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalariga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

Texnik va boshqa maxsus kutubxonalar asosan ilmiy tadqiqot institutlari, korxonalar va muassasalarda tashkil qilinib, ulardan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, ushbu muassasalarning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan masalalarni echish

uchun kerakli axborot olish maqsadida foydalaniladi. Bu kutubxonalarning kitob fondlari ularning o'ziga xosligi va foydalanuvchilarning qiziqishlari bilan bog'liq.

Statistikada barcha turdagi kutubxonalarni hisobga olishda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: kitob va jurnallar soni (yil boshi yoki oxiriga); bir yilda kelib tushgan kitob va jurnallar soni; kitobxonlar soni; tarqatilgan kitoblar soni; kutubxona xodimlarining soni va tarkibi (ma'lumoti, mehnat staji va hokazo) va shu kabilar.

Mamlakatdagi kutubxonachilik faoliyatini tavsiflashda umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida quyidagilar ham xizmat qiladi: alohida ma'muriy-hududiy birliklarda kutubxonalar mavjudligi (va ularning kitob-jurnal fondi); o'rtacha bitta kutubxonaga to'g'ri keluvchi kitob va jurnallar soni; bitta kutubxonaga to'g'ri keluvchi aholi soni; har bir kitobxonga to'g'ri keluvchi kitob va jurnallar soni (bu ko'rsatkich ba'zida aholining kitob bilan ta'minlanganligi ko'rsatkichi deb ham ataladi); bitta kutubxonaga to'g'ri keluvchi o'quvchilar soni; o'rtacha bitta o'quvchiga berilgan kitob va jurnallar soni.

Kutubxonalar to'g'risidagi ma'lumotlar yig'ilgandan so'ng bu kutubxonalar kitob fondining hajmi, kitobxonlar soni kabi asosiy parametrlariga ko'ra guruhlariga bo'linadi. Xuddi kutubxonalar kabi filmoteka va fonotekalarda ham ularning fondlari, u yoki bu hududdagi aholining ta'minlanganligi hisobga olib boriladi.

Madaniyat muassasalarining ikkinchi yirik guruhini klub muassasalari tashkil qilib, ularning qatoriga quyidagilar kiradi: madaniyat uylari va saroylari, stasionar va ko'chma klublar (avtoklublar, vagon-klublar va hokazo); me'mor uyi, akterlar uyi, vrachlar uyi, jurnalistlar uyi, adabiyotchilar uyi, kompozitorlar uyi, olimlar uyi, turistlar uyi, kinochilar uyi, xalq ijodiyoti uyi, texnika uyi, o'qituvchilar uyi; ekskursiya byurolari va planetariylar.

Xuddi kutubxonalar statistikasidagi kabi klub muassasalari statistikasi ham yuqoridagi ko'rsatkichlarga asosan hisoblanadi. qaysi idoraga tegishligiga ko'ra klub muassasalari Madaniyat ishlari vazirligiga tegishli (jumladan, viloyat, tuman, shahar va qishloqlarda joylashgan), jamoa xo'jaliklariga tegishli, kasaba uyushmalari tashkilotlariga tegishli hamda boshqa tashkilotlarga tegishli bo'lgan muassasalarga

ajratiladi. Klublar keng xalq ommasi bilan ishlash va aholining turli qatlamlari dam olishini tashkil etishga mo'ljallangani sababli klublarning turli to'garaklar orqali amalga oshiruvchi faoliyatini o'rganish katta qiziqish uyg'otadi.

Madaniyat ishlari vazirligi va kasaba uyushmalari tashkilotlarining muassasalari tizimi bo'yicha badiiy havaskorlik to'garaklari va ulardagi qatnashchilar soni hisobga olib boriladi. To'garaklarning umumiy miqdoridan musiqiy, xor, xoreografiya va drama to'garaklari ajratib ko'rsatiladi.

Klub muassasalari statistikasida ma'ruza, suhbat, spektakl, konsert, dam olish kechalari, konsultatsiya kabi chora-tadbirlarning o'tkazilishiga katta e'tibor qaratiladi. Klub muassasalari faoliyati statistikasi bu qismning asosiy ko'rsatkichlari sifatida o'tkazilgan chora-tadbirlar va ularning ishtirokchilari sonini ko'rsatish mumkin. Bunday statistika klub muassasalarining aholi orasida olib borayotgan ishlari ko'lamini, mehnatkashlarning dam olishini tashkil etish, aholining klub faoliyati bilan qamrab olinishi to'g'risida mulohaza yuritishga imkon beradi.

Maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya muassasalari ham o'z xarakteriga ko'ra, klub muassasalariga juda yaqin turadi va statistika tomonidan o'rganiladi. Ularning qatoriga ijodkor yoshlar va o'quvchilar uylari hamda saroylari. Bolalarni badiiy tarbiyalash uylari, yosh texniklar va yosh tabiatshunoslari stansiyalari va bolalarning maktabdan tashqari boshqa o'nlab muassasalari, bolalar musiqiy va xoreografiya maktablarini kiritish mumkin.

Aholi orasida ma'rifiy ishlarni amalga oshirishda muzeylar katta rol o'ynaydi. Muzey aholini muzey fondidagi turli xil eksponatlar bilan tanishtiruvchi madaniyat muassasasidir. Xarakteriga ko'ra, muzeylar me'morlik, geologiya, tabiatshunoslik, tarix, san'atshunoslik (badiiy, tasviriy, adabiy, rassomchilik), memorial, tarmoq, politexnika muzeyi va shu kabi turlarga (ilmiy muassasalar muzeylaridan tashqari) bo'linadi. Muzeylarga sanoat, qishloq xo'jaligi, quruvchilik ko'rgazmalari kabi bir qator ko'rgazmalar ham yaqin turadi.

Madaniyat va istirohat bog'lari va ko'chma attraksionlar ham aholining dam olishini tashkil etishda katta rol o'ynaydi. Bu guruhdagi muassasalarni hisobga olganda madaniyat va istirohat bog'larining soni (yil oxiriga), ularning maydoni,

tashrif buyuruvchilar soni, o'tkaziluvchi chora-tadbirlar va ularning soniga alohida e'tibor beriladi. Xuddi shu tarzda botanika va hayvonot bog'lari ham statistika tomonidan hisobga olinadi.

Yuqorida sanab o'tilgan muassasalarga aholining tashrif buyurishini tavsiflashda statistikada bu muassasalarning har 100000 (yoki 10000) kishiga to'g'ri kelishi hamda har 100 kishiga to'g'ri keluvchi tashriflar hisobga olinadi.

Madaniyat muassasalari orasida ommaviy axborot vositalari: radio, televidenie va matbuotni alohida guruh sifatida ajratib ko'rsatish zarur. Bu erda statistika obyektlari sifatida teleradio kompaniyasi; radioeshittirishlar tahririyati; radio va telemarkazlar xizmat qiladi. Tahririyati va markazlar sonidan tashqari statistikada kanallar soni va ularning davom etish vaqti hamda ko'rsatuvlar xarakteri ham hisobga olinadi.

Hozirgi paytda radio va televidenie gazetalar bilan bir qatorda targ'ibot va tashviqot qiluvchi eng kuchli ommaviy axborot vositalari sanaladi. Matbuot ommaviy axborot vositasi sifatida birinchi o'rinda tahririyat-nashriyot faoliyati orqali o'rganiladi. Bu erda statistik tadqiqotlarning obyekti bo'lib gazeta va jurnallarning tahririyatlari; kitob, gazeta va jurnal chiqaruvchi turli xil nashriyot korxonalarini xizmat qiladi.

Nashriyotlarni o'rganishda statistikada guruhlariga bo'lishdan keng foydalaniladi. Nashriyotlar avvalo ahamiyati va hududiy belgilariga ko'ra: markaziy, viloyat, tuman nashriyotlariga taqsimlanadi. Mansubligiga ko'ra esa davlat, partiya, kasaba uyushmalari, idoralarga tegishli nashriyotlarga bo'linadi. SHuningdek, nashriyotlar ishlab chiqaruvchi mahsulotlariga ko'ra ham taqsimlanadi: kitob, kitob-jurnal, gazeta, gazeta-jurnal nashriyotlari va hokazo.

Nashriyotlar statistikasining asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar: nashr qilinayotgan mahsulot nomlarining soni, bosma birliklarning soni va tiraji, nashr qilingan bosma mahsulotlar varag'ining umumiy hajmi. Bosma birligi deganda o'ziga xos matbaa talablariga javob beruvchi hamda kitob, broshyura, jurnal va hokazo ko'rinishida muqovalangan bosma asar tushuniladi. Unda bosmaxona buyurtmasi raqami ham ko'rsatiladi. Mahsulot bir necha jild, qism va hokazoda bosib chiqarilgan

hollarda barcha nashr va tarjimalarning har bir jildi va qismi alohida bosma birligi hisoblanadi.

Tiraj deganda bitta nomdagi matbuot birligining nusxasi soni tushuniladi. Alohida gazetalar uchun bir martalik (chop etilgan nusxa soni) tiraj va o'rtacha bir martalik tirajni gazetaning bir yilda chiquvchi nomerlari soniga ko'paytirish orqali topiluvchi yillik tiraji hisoblanadi. Barcha gazetalar yillik tiraji bir yilda chiqqan alohida gazetalar yillik tiraji yig'indisi sifatida aniqlanadi.

10.5. San'at statistikasi ko'rsatkichlari

San'at inson madaniyatining muhim elementi bo'lib, jamiyat ongining bir shakli sifatida tavsiflanadi hamda voqelikni badiiy obrazlar orqali aks ettiradi. San'atning jamiyat hayotidagi, aholini badiiy va estetik ruhda tarbiyalash hamda dunyoqarashning shakllanishidagi rolini baholash qiyin.

San'at ko'pqirralidir. Yuqorida aytib o'tilganidek u adabiyot, teatr, kino san'ati, tasviriy san'at, haykaltaroshlik, grafika, me'morlik, amaliy san'at, musiqa va raqsnini qamrab oladi. Uning asosiy vazifasi mehnatkashlarning ma'naviyati va estetikasini tarbiyalash, ularni madaniyat yutuqlariga yaqinlashtirish hamda insonni har tomonlama rivojlantirish deb belgilanadi.

San'at haqqoniy ravishda taraqqiyot g'oyalari ilgari surib, jamiyatning olg'a intilishiga xizmat qilgandagina o'zining ta'lim-tarbiyadagi rolini muvaffaqiyatli amalga oshirishi mumkin. Jamiyatimizning ma'naviy sog'ligi va ruhiy iqlimini ko'p jihatdan adabiyot va san'atning ahvoli belgilab beradi.

Ko'ngilochar chora-tadbirlar orasida teatr etakchi o'rinni egallaydi. Teatrlar mustaqil balansda bo'lib, professional ijodiy jamoadan hisoblanadi. Teatrlar stasionar (asosan bino ichida faoliyat ko'rsatuvchi, gastrolni mustasno qilganda) va ko'chma (doimiy binoga ega bo'lmagan) turlarga bo'linadi. Teatr san'atining janri va repertuariga ko'ra teatrlar quyidagi turlarga bo'linadi: opera va balet teatri, musiqiy komediya, bolalar, yosh tomoshabin, qo'g'irchoq teatri. Xalq teatri unvoniga sazovor bo'lgan ijodiy havaskor jamoalar alohida ajralib turadi.

Statistika teatrlarning janri, tomosha zalidagi o'rinlar soni, bir yildagi tomoshalar soni, teatrlarning to'raligi, teatr xodimlarining soni va tarkibi, teatrlarning moddiy bazasi, moliyaviy natijalariga ko'ra hisobga olib boradi.

Teatrlar bilan bir qatorda statistika sirkalar hamda turli xil konsert tashkilotlari va jamoalarining (filarmoniyalar, estrada jamoalari, qo'shiq va raqs ansambllari, orkestrlar, xorlar va hokazo) faoliyati va sonini ham hisobga olib boradi. Statistika bu hollarda u yoki bu jamoaning tarkibini turli xil belgilari (jinsi, yoshi, mehnat staji, ma'lumoti, faoliyat turi va hokazo); ma'lum bir vaqt ichida o'tkazgan konsertlar soni; tinglovchilar soni; konsertlarga tayyorgarlik va ularni o'tkazish uchun qilingan xarajatlar ko'rsatkichlariga qarab o'rganadi.

Hozirgi paytda san'atning eng ommaviy turi bu kino san'ati bo'lib, u aholiga kinoteatrlarda taqdim etiladi. Kinoteatrlar maxsus uskunalar bilan jihozlangan binolar bo'lib, tomosha zalidan alohida ajratilgan apparatxonada stasionar kinouskunalar joylashtirilgan bo'ladi. Bundan tashqari kinoteatrlar bir aholi punktidan ikkinchisiga yoki bir binodan ikkinchisiga olib borib namoyish paytida o'rnatiluvchi ko'chma kino uskunalar bilan ham jihozlanishi mumkin. Bir nechta tomosha zaliga ega bo'lgan kinoteatrlar statistikada bitta kinoteatr hisoblanadi.

Kinouskunalar plenklarining o'lchamiga qarab keng plenkali (eni 35 mm va undan katta) hamda tor plenkali (eni 16 mm) uskunalarga bo'linadi.

Kino san'ati muassasalari statistikasida quyidagi ko'rsatkichlar asosiy hisoblanadi: shahar poselkalari va qishloq joylarda stasionar va ko'chma kinouskunalar soni; namoyish etilgan kinoseanslar soni; kinoseanslarga tashrif buyurgan tomoshabinlar soni.

Alohida hududlar aholisining kino san'ati muassasalari bilan ta'minlanganligi to'g'risida mulohaza yuritish uchun yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlarning mutlaq hajmi mazkur hudud aholisining soni bilan solishtiriladi. Natijada quyidagi kabi ko'rsatkichlar yuzaga keladi: har 1000 kishiga stasionar kinoteatrlar soni; har 1000 kishiga stasionar kinoteatrlardagi joylar soni; har 1000 kishiga kinoseanslarga tashrif buyurish soni; har bir kishining o'rtacha kinoseanslarga tashrif buyurishi va hokazolar.

Kinofilmlar ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hisobga olinmasa, aholiga kino san'ati sohasida ko'rsatiladigan xizmatni statistik o'rganish to'liq bo'lmaydi. SHu sababli kinofilmlar ishlab chiqarish moddiy ishlab chiqarishga mansub bo'lsa-da, kinostudiyalar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari san'at statistikasida ham ko'rib chiqiladi. Bu, avvalo, kinofilmlar suratga olishga tegishlidir. Suratga olingan kinofilmlarni hisobga olishda ular to'liq metrajli va qisqa metrajli turlarga bo'linadi. To'liq metrajli filmlar qatoriga badiiy, hujjatli-xronika va ilmiy-ommabop filmlarni kiritish mumkin. O'z navbatida qisqa metrajli filmlar ham badiiy va multiplikatsion, hujjatli, ilmiy-ommabop va o'quv filmlariga bo'linadi. SHu bilan birga suratga olingan filmlar qatoriga televizion filmlar va film-spektakllar ham kiritiladi.

Yuqorida san'at statistikasining san'at muassasalari va ularning faoliyatiga aloqasi bo'lgan asosiy ko'rsatkichlariga ko'rib chiqildi. Biroq statistikaning bu sohasida tomoshabinlarning badiiy qadriyatlariga, san'at asarlarining haqqoniyligiga bergan bahosi hamda san'atning alohida turlari tomoshabin va tinglovchilarning ma'lum bir qismi tomonidan qanday qabul qilinganligini raqamlar yordamida aks ettirish juda muhimdir. Bu masalani echishda asosan maxsus tadqiqotlar yordamida amalga oshiriluvchi jamoatchilik fikrini o'rganish katta ahamiyat kasb etadi.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o'rganish uzluksiz ta'lim bosqichlarini aniqlash, maktabgacha ta'lim, o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimini alohida ko'rib chiqish hamda uzluksiz ta'lim tizimini tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlar tizimini aniqlash imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Uzluksiz ta'lim tizimi qaysi bosqichlardan iborat?
2. Madaniyat ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
3. San'at ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
4. Ommaviy axborot vositalari ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
5. Aholining ommaviy axborot vositalari bilan qamrab olinishi qanday aniqlanadi?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //Халқ сўзи, 29.12.2018

2. Елисеева И.И. Социальная статистика. –М.: Финансы и статистика, 2017.

3. Гурьев В.И. «Основы социальной статистики». –М., 2016.

4. Мехнат биржалари ишини ташкил қилиш О.Обидов ва Т.АП. ТПК., 1995.

5. Годин, А. М. Статистика: учебник / А. М. Годин. – М.: Дашков и К°, 2016. – 451 с.

6. Глаубер, Р. Оптическая когерентность и статистика фотонов / Р. Глаубер. - М., 2015. - 291 с.

7. Гореева, Н. М. Статистика в схемах и таблицах. – М.: Эксмо, 2017. – 414 с.

8. Едронова Общая теория статистики /Едронова В.Н., Едронова М.В. - М.: ЮРИСТЪ, 2017. - 511

9. Елисеева И.И. Статистика: [углубленный курс]: учебник для бакалавров / И.И. Елисеева и др.]. – Москва: Юрайт: ИД Юрайт, 2016. – 565 с.

10. Зинченко А. П. Статистика: учебник / А. П. Зинченко. – Москва:

11. Ивченко Г.И., Медведев Ю.И. - М.: [не указано], 2016. - 329 с.

12. Лексин В.Н. Социально-экономическая ситуация, право, статистика. Том 3 / В.Н. Лексин, А.Н. Швецов. - Москва: СИНТЕГ, 2017. - 992 с.

13. Бычкова С.Г. Социально-экономическая статистика: Учебник для бакалавров /С.Г. Бычкова. - М.: Юрайт, 2013. - 591 с.

14. Мелкумов, Я.С. Социально-экономическая статистика: Учебное пособие /Я.С. Мелкумов. - М.: ИНФРА-М, 2013. - 236 с.

15. Яковлева, А.В. Экономическая статистика: Учебное пособие /А.В. Яковлева. - М.: ИЦ РИОР, 2013. - 95 с.

16. Голуб Л.А. Социально-экономическая статистика. - М.: Владос, 2003. - 270с.

17. Ефимова М.Р. Социальная статистика: Учеб. пособие / М.Р. Ефимова, С.Г. Бўчкова. - М.: Финансў и статистика, 2013. - 559с.

18. Зубченко Л.А. Обзор зарубежных публикаций по социальной статистике: О показателях бедности // Вопр. статистики. - 2013. - N 3. - С.24-26.

19. Курашева Т.А. Основы социально-экономической статистики. /Т.А.Курашева, Л.В.Тарлецкая. - М., 2000. - 143с.

МУНДАРИЖА	
КИРИШ.....	4
I МАВЗУ. «ИЖТИМОЙ СТАТИСТИКА»НИНГ ПРЕДМЕТИ, УСЛУБИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	6
1.1. «Ижтимоий статистика»нинг предмети.....	6
1.2. «Ижтимоий статистика»нинг услуги.....	7
1.3. «Ижтимоий статистика»нинг вазифалари.....	9
1.4. «Ижтимоий статистика»нинг замонавий ташкиллаштирилиши.....	12
1.5. «Ижтимоий статистика»да статистик кузатувнинг таснифи ва хусусиятлари.....	13
1.6. «Ижтимоий статистика»да гуруҳлаш.....	18
1.7. «Ижтимоий статистика»нинг кўрсаткичлар тизими.....	21
кискача хулосалар.....	22
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	23
II МАВЗУ. РЕСПУБЛИКАНИНГ СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИ СТАТИСТИКАСИ.....	23
2.1. Ўзбекистон Республикаси сиёсий ва иқтисодий тизимини статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	24
2.2. Жамоатчилик ташкилотлари мулки, фуқароларнинг шахсий мулки, мулк структураси статистикаси кўрсаткичлари.....	24
2.3. Иқтисодиёт ривожланиши статистикаси кўрсаткичлари.....	27
2.4. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш статистикаси кўрсаткичлари.....	29
2.5. Жамиятнинг сиёсий тизими статистикаси.....	31
2.6. Аҳолининг давлатни бошқаришдаги иштироки статистикаси кўрсаткичлари ва сайлов тизими статистикаси.....	32
2.7. Партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари ҳамда бошқа ташкилотлар статистикаси кўрсаткичлари.....	33
2.8. Ҳуқуқ-тартибот ҳамда назорат органлари кўрсаткичлари статистикаси.....	34
2.9. Жамият ижтимоий структураси статистикаси кўрсаткичлари.....	35
кискача хулосалар.....	36
	37

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	37
III МАВЗУ. ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ СТАТИСТИКАСИ.....	38
3.1. Жамоатчилик фикрини статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	38
3.2. Жамоатчилик фикри статистикаси кўрсаткичлари.....	39
3.3. Танланма кузатув(сўров)ларни ташкил қилиш.....	40
3.4. Жамоатчилик фикрини ўрганишнинг статистик усуллари.....	46
кискача хулосалар.....	47
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	47
IV МАВЗУ. РЕСПУБЛИКА АХОЛИСИНИНГ ИЖТИМОЙ ТАРКИБИ, ШАХС, ОИЛА ВА МЕҲНАТ ЖАМОАСИ СТАТИСТИКАСИ.....	47
4.1. Жамият таркиби, шахс, оила ва меҳнат жамоаси статистикаси.....	49
4.2. Шахснинг ривожланишига ижтимоий шароитлар кўрсатувчи таъсирни статистик тадқиқоти.....	49
4.3. Оила таркибини унинг катталиги, болалар сони, маълумот даражаси ва бошқа кўрсаткичлари бўйича статистик ўрганиш.....	50
4.4. Меҳнат жамоасининг давлатни бошқаришдаги ва халқ хўжалигидаги иштироки статистикаси кўрсаткичлари.....	53
4.5. Статистик маълумотларни таҳлил қилишнинг асосий йўналишлари ва меҳнат жамоаси ҳақидаги ахборот манбалари.....	56
кискача хулосалар.....	58
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	59
V МАВЗУ. АҲОЛИНИНГ АҲЛОҚ-ОДОБИ, БЎШ ВАҚТИ ВА УНДАН Фойдаланиш СТАТИСТИКАСИ.....	59
5.1. Аҳоли ахлоқ-одобини ҳолатини статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	60
5.2. Ижтимоий оғиш ва қонунбузарликлар кўрсаткичлари.....	60
5.3. Бўш вақтни ўтказишни статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	63
5.4. Суткалик вақт фонди ва ишдан ташқари вақт статистикаси.....	64
5.5. Аҳолининг бўш вақти ва ундан фойдаланиш кўрсаткичлари.....	64

қисқача хулосалар.....	72
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	72
VI МАВЗУ. АҲОЛИНИНГ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ДАРАЖАСИ СТАТИСТИКАСИ.....	73
6.1.Аҳолининг турмуш тарзи ва даражаси статистик тадқиқот объекти сифатида.....	73
6.2.Ишчи, хизматчи ва деҳқон оилалари бюджети статистикаси кўрсаткичлари.....	81
6.3.Жамоатчилик истеъмол фондлари статистикаси кўрсаткичлари.....	84
қисқача хулосалар.....	87
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	87
VII МАВЗУ. МЕҲНАТ ХАРАКТЕРИ ВА ИЖТИМОЙ ШАРОИТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ.....	88
7.1.Меҳнат характери ва ижтимоий шароитларини статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	88
7.2.Аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан бандлиги ва меҳнатнинг жамиятдаги тақсмоти кўрсаткичлари.....	89
7.3.Меҳнат шароитлари ва муҳофазаси статистикаси кўрсаткичлари.....	92
қисқача хулосалар.....	95
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	95
VIII МАВЗУ. АҲОЛИНИНГ ДАРОМАДЛАРИ ВА ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ СТАТИСТИКАСИ.....	97
8.1.Аҳоли даромадларини статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти.....	97
8.2.Аҳолининг реал даромадлари, номинал ва реал иш ҳақи даражаси, таркиби ва динамикаси статистикаси кўрсаткичлари.....	98
8.3.Ижтимоий таъминот ва суғурталаш статистикасининг асосий кўрсаткичлари.....	100
қисқача хулосалар.....	104
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	105
IX МАВЗУ. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ҲАМДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА	

СПОРТ СТАТИСТИКАСИ.....	106
9.1.Аҳолига кўрсатилувчи тиббий хизмат, дам олиш ва жисмоний тарбияни статистик ўрганишнинг вазифалари ва ижтимоий аҳамияти...	106
9.2.Саломатлик ва соғлиқни сақлаш статистикаси кўрсаткичлари.....	108
9.3.Дам олиш ва туризм, жисмоний тарбия ва спорт статистикаси кўрсаткичлари.....	112
қисқача хулосалар.....	114
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	114
X МАВЗУ. ХАЛҚ ТАЪЛИМИ, МАДАНИЯТ, САНЪАТ ВА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ.....	115
10.1.Халқ таълими статистикаси.....	115
10.2.Мақтабгача таълим муассасалари, умумтаълим мактаблари ва коллежлар статистикаси кўрсаткичлари.....	116
10.3.Маданият ва санъат ҳамда оммавий ахборот воситаларини статистик ўрганишнинг ижтимоий аҳамияти.....	119
10.4.Маданий-маърифий муассасалар статистикаси.....	120
10.5.Санъат статистикаси кўрсаткичлари.....	124
қисқача хулосалар.....	127
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	127
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	128
Мундарижа.....	130

CONTENTS	
INTRODUCTION.....	4
PART-I. SUBJECT, METHODOLOGY AND TASKS OF THE COURSE OF “SOCIAL STATISTICS”.....	6
1.1. Subject of “Social statistics”.....	6
1.2. Methodology of “Social statistics”.....	7
1.3. Tasks of “Social statistics”.....	9
1.4. Modernization of “Social statistics”.....	12
1.5. Essence and characteristic of statistical observations of “Social statistics”.....	13
1.6. Groups of “Social statistics”.....	18
1.7. Indicators system of “Social statistics”.....	21
Brief conclusions.....	22
Questions for discussion and control.....	23
PART-II. POLITICAL AND ECONOMIC SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN.....	24
2.1. Tasks and social essence of political and economic system of the Republic of Uzbekistan.....	24
2.2. Indicators of organizations’ property, private property of people and property structure.....	24
2.3. Statistical indicators of economic development.....	27
2.4. Statistical indicators of environment protection.....	29
2.5. Statistics of society’s political study.....	31
2.6. Indicators of population participation statistics in regulation of government and election system.....	32
2.7. Statistical indicators of parties, organization, and youths organizations.....	33
2.8. Statistical indicators of legal regulating organization.....	34

2.9. Statistical indicators of society’s structure.....	34
Brief conclusions.....	35
Questions for discussion and control.....	36
Main literature.....	37
PART-III. STATISTICS OF POPULATION OPINIONS.....	37
3.1. Tasks and social essence of statistical study of population opinions.....	38
3.2. Indicators of statistics of population opinions.....	38
3.3. Organizations of seldom questionnaire research.....	39
3.4. Statistical methods of studying population opinions.....	40
Brief conclusions.....	46
Questions for discussion and control.....	47
PART-IV. STATISTICS OF SOCIETY’S STRUCTURE, HUMAN, FAMILY AND LABOR ORGANIZATIONS.....	49
4.1. Statistics of society’s structure, human, family and labor organizations.....	49
4.2. Statistical study of family conditions effecting to human development.....	50
4.3. Statistical study of family structure according to its size, number of children, education level and other signs.....	53
4.4. Statistical indicators of labor organizations in regulation of government and participation of national household.....	56
4.5. Main trends of analyzing statistical information and information sources of labor organizations.....	58
Brief conclusions.....	59
Questions for discussion and control.....	59
PART-V. STATISTICS OF POPULATION BEHAVIOUR, SPARE TIME AND ITS UTILIZATION.....	60
5.1. Tasks and social essence of the statistical study of population behavior.....	60
5.2. Indicators of social movement and illegal behavior.....	60
5.3. Tasks and social essence of statistical study of spare time.....	63
5.4. Statistics of daytime fund and after work time.....	64

5.5.Indicators of spare time of population and its utilization.....	67
Brief conclusions.....	72
Questions for discussion and control.....	72
PART-VI.STATISTICS OF LEVEL AND LIVING CINDITIONS OF POPULATION.....	73
6.1. Level and living conditions and of population as a research object of statistics...	73
6.2.Statistical indicators of budget of workers' and peasants' families.....	81
6.3.Statistical indicators of consumption budgets of organizations.....	84
Brief conclusions.....	87
Questions for discussion and control.....	87
PART-VII.STATISTICS OF LABOR CHARACTERISTICS AND SOCIAL CONDITIONS.....	88
7.1.Tasks and social essence of statistical study of labor characteristics and social conditions.....	88
7.2.Indicators of population occupancy with social labor.....	89
7.3.Indicators of labor conditions and protection statistics.....	92
Brief conclusions.....	95
Questions for discussion and control.....	95
PART-VIII.STATISTICS OF POPULATION INCOME AND SOCIAL PROVISION.....	97
8.1.Tasks and social essence of statistical study of population income.....	97
8.2.Statistical indicators of real incomes, nominal and their structure, stage and dynamics.....	98
8.3.Main indicators of social provision and insurance statistics.....	100
Brief conclusions.....	104
Questions for discussion and control.....	105
PART-IX.STATISTICS OF HEALTH CARE AND PHYSICAL EDUCATION AND SPORT.....	106

9.1.Tasks and social essence of statistical study of health care, resting and physical education.....	106
9.2.Statistical indicators of health and health care.....	108
9.3.Statistical indicators of resting, tourism, physical education and sport.....	112
Brief conclusions.....	114
Questions for discussion and control.....	114
PART-X.STATISTICS OF NATIONAL EDUCATION, CULTURE, ART AND INFORMATION TECHNOLOGY.....	115
10.1.Statistics of national education.....	115
10.2.Statistical indicators of pre school education, general education of schools and colleges.....	116
10.3.Social essence of statistical study of culture and information technologies.....	119
10.4.Statistics of cultural and educational organizations.....	120
10.5.Statistical indicators of art.....	124
Brief conclusions.....	127
Questions for discussion and control.....	127
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	128